

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EPİSTEMOLOJİK KURAMLAR.....	6
I. Akılcı Bilgi Kuramı.....	9
II. Deneyimci Bilgi Kuramı.....	13
III. Duyumcu Bilgi Kuramı.....	24
IV. Eleştirel Bilgi Kuramı.....	29
V. Sezgici Bilgi Kuramı.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

KARTEZYEN EPİSTEMOLOJİ.....	47
I. Descartes'ın Yaşamı Ve Eserleri.....	47
II. Descartes'ın Bilgi Felsefesi.....	50
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA.....	92

ÖNSÖZ

Descartes'ın yaşadığı ve düşüncelerini dile getirdiği dönemden yaklaşık dört asır sonra bu çalışmayı ortaya koymam konusunda gösterdikleri sabır ve esirgemedikleri destekleri için öncelikle, sevgili annem Münevver Pehlivan'a ve sevgili babam Mustafa Pehlivan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmama son şeklini vermemi sağlayan ve değerli fikirleriyle çalışmamı daha donanımlı yazmama yardım eden danışmanım Sayın Doç. Dr. Şahabettin Yalçın'a, tezimi değerlendiren jüri üyeleri Sayın Prof. Dr. Ali Osman Gündoğan'a ve Sayın Doç. Dr. Hasan Ünder'e emekleri için çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

Felsefe öyle bir disiplindir ki, bilgiyi sevgiyle ve sabırla aramayı gerektirir. Felsefe tarihi dediğimiz şey de aslında bilgelik sevgisi ve hakikat arayışı işine soyunmuş insanların düşüncelerinin kronolojisidir. Elbette gelişmeler kaydedilmiş, değişimler yaşanmıştır felsefe tarihi boyunca; elbette fikirler üst üste birikmekten öteye geçmiş, birbirlerini etkileri altına da almışlardır. Ancak ne kadar bilgi elde edilirse edilsin, ne kadar ileriye gidilirse gidilsin felsefenin kaderi olan merak, felsefe yapmanın asla bitmemesini sağlamış ve verilen her cevaba karşı bir soru sordurmayı başarmıştır. Merak değil miydi, sadece yaşamını idame ettirmeye çalışan insanların dönüp doğaya bir kere bakmalarını sağlayan; merak değil miydi, insanlara ‘nasıl’ sorusunu sorduran? Biz bu sorunun ilk defa İlkçağda M.Ö. 6. yüzyılda sorulduğunu biliyoruz. Nitekim felsefenin kendini gösterebilmek için bundan daha iyi bir fırsat bulamayacağını düşünenlerdenim. Öyle ya, felsefe çok yüksek bir kültürel ve entelektüel faaliyettir ve kendini gösterebilmesinin şartı olarak rahat ve özgür bir düşünme ortamı, refah içinde yaşayan zihinler ve merakla bakan gözler arar. İlkçağ, felsefe için biçilmiş kaftandı ve felsefenin hakkı verilerek ortaya konduğu bir çağ oldu. İnsanlar doğadan yola çıkarak merak ettikleri her şeyi çözmeye ve anlamlandırmaya çalıştı. Dünyanın nasıl işlediğine, kendilerinin bu dünyanın bir parçası olarak onun neresinde bulduklarına ve nereden geldiklerine, nereye gideceklerine kafa yordular. Thales, sudan gelip suya geri döneceğimizi söylerken, Herakleitos ateş dedi *arkheye* ve ekledi; “Değişmeyen tek şey değişimdir.” Dünya üzerine, maddeler üzerine söylenen sözler arttıkça arttı. Ancak bir şeyler eksikti sanki. Doğayı ve doğanın bir parçası olarak kendilerini anlamaya çalışan İlkçağ insanları bunu daha sağlıklı bir biçimde nasıl yapabileceğini düşünürken zihninin ve eylemselliğinin farkına vardı. Kendine doğadan bağımsız olarak bakmayı denedi ve merakını daha çok cezbeden şeylerle karşılaştı. İnsan bir zihin sahibiydi ve akli tarafı olan bir varlıktı. Şimdi artık ilk hedef akıldı. Sokrates sahneye çıktı ve bu akli sonradan adını alacak bir yöntemle, Sokratik yöntemle kurcalamaya başladı. Sordukça çoğalttığı soruları hiç tükenmeyen bu büyük filozof bilginin sınırsızlığını, hiçbir şey bilmemesi dışında bir şey bilmediğini söyleyerek zaten çok öncelerden ifade etmişti. Sınırlı da olsa bildikleri ve bildiklerini genç zihinlere aktarmaya

çalışması yüzünden hayatına son verilen Sokrates, insanın eylemsel tarafı üzerine de düşünceler üretmiş ve çağında geçerli olan ahlak anlayışlarıyla pek de benzer olmayan ahlaki görüşler dile getirmiştir. Hiçbir eser vermeyen bu önemli düşünürün fikirlerini bilmemizi sağlayan isim, onun bir öğrencisinden başkası değildi. Platon, felsefenin ihtiyacı olan taze kan oldu ve çok önemli bir boşluğu doldurdu. Platon, felsefeyi sistematikleştirdi. Her birimiz onun sayesinde anladık, felsefe belli bir sistem ve düzen içinde ortaya konulduğunda meğer daha nelere gebeymiş. Platon, hem kendi düşüncelerini hem hocasının fikirlerini gelecek kuşaklara aktardığı eserler verdi. Başka bir alemle tanıştırdı bizi, idealara mekan olan. Bu dünyayı yansıttı idealar dünyasından. Ancak dediğim gibi değişmeden duramayan felsefe bir isim daha çıkardı kendine. Platon Sokrates'ten öğrenirken felsefeyi, Aristoteles de Platon'dan öğrenmişti. Üstelik boynuz kulağı geçmişti ve biz Aristoteles ile birlikte Platon'un idealar dünyasını kabullenemedik. Oldukça gerçekçiydi Aristoteles. Görünür dünyanın ötesinde başka bir dünyayı kabul etmiyor ve bilgiyi de varlığı temele alarak açıklama yoluna gidiyordu. Kavramlar da çok önemliydi onun için. Bizleri önermelerle sistematik olarak tanıştıran ve aklımızın işleyiş ilkelerinden bahseden de o oldu. Aynı zamanda bir mantıkçıydı. Ortaçağ felsefesi onun ardıllarıyla şekillendi. Taraflar oluştu, onun mantık ile ilişkili olarak ortaya attığı tümel-tikel tartışması bağlamında. Bu arada felsefenin tavrı da oldukça büyük bir değişime maruz kaldı. Akli felsefe yerini ilahi bir felsefeye bırakma yolunda ilerliyordu. Kilise, egemenliğini her alanda olduğu gibi felsefede de iyiden iyiye hissettiriyordu. Doğal olarak, Ortaçağ filozoflarının uğraşı konuları Tanrı ve onun yetkinliği gibi meseleler oldu. En önemli isim St. Augustinus, yeryüzü ve gökyüzü şeklinde böldüğü bir Tanrı devleti kurdu; zaman, ruh, bilim, bilgi, özgürlük, eğitim, ahlak, tarih ve ele aldığı diğer konuları Tanrı'ya ve onun ilkelerine dayandırmak suretiyle anlattı bizlere, diğer Ortaçağ düşünürleri gibi. On asırdan fazla bir süre felsefe ve bilim, Ortaçağın karanlık ve kaotik atmosferinde yapıldı. Kilisenin gözleri özgür düşünceye izin vermeyecek şekilde her an her yeri tarıyordu. Özellikle bilim alanında birçok önemli isim devrim niteliğindeki keşif ve fikirlerini saklamak zorunda kaldı. Saklamayanlar arasında kimi zaman ölümle cezalandırılanlar olacaktı. Her şeye rağmen düşünce üretilmeye devam etti ve felsefe rahat bir nefes almasını sağlayan Rönesans ile tanıştı. Ne yenilere karşı fazla bağlılık ne de eskilere karşı

körü körüne bir hayranlık duymadığını dile getiren Bacon, felsefenin özüne dönmesini sağlayan isim olmuştur. Böylece felsefe, bilim ve teoloji ile akıl ve vahiy birbirlerinden ayrılmıştır. Voltaire'in "politik hayatındaki hataları onun büyüklüğü yanında bir hiçtir" ve D'alembert'in "filozofların en büyüğü, en evrenseli ve ifadeleri en derin olanı" şeklinde bahsettikleri Bacon sayesinde felsefe dingin ve düzenli bir biçimde yapılmaya başlanmıştır. Bacon'un Rönesans ile birlikte açtığı bu yolda ilerleyen felsefe artık özgür düşünce ortamına kavuşmuştur. Akıl tekrar felsefenin çıkış noktası olmuş; insanın değişmez ve önlenemez güdüsü merak, frenlenmeye gerek kalmadan bütün bilgi açlığı ile tekrar felsefe sahnesine çıkmıştır. Artık dünya tarihinin dönemi de Yeniçağ olmuştur. İşte bu çağdır bize, birazdan felsefesini okuyacağımız Descartes'ı miras bırakan. Çok büyük bir isim olmuştur Descartes felsefe için. Çok büyük düşüncelere imza atmış, çok önemli eserler vermiştir. Felsefe yapmaya kendini bile sıfırlayarak başlaması, elbette kendisinden önceki Ortaçağ felsefesinden çok sağlam bir şekilde fikirlerini soyutlayabilmesi ile gerçekleşmiştir. Felsefe tam anlamıyla gerçek kimliğine Descartes sayesinde kavuşmuştur. Kendisini bir mühendise benzeten filozof, mühendisin bina yapmadan önce binayı yapacağı zemini temizlemesi gibi, felsefe yapmadan önce zihnin tamamen temizlenmesi gerektiğini dile getirmiş ve gerçekten de kendi zihninde bunu başarmıştır. Tek amacı hakikati bulmak olan Descartes, ömrünü hakikati aramakla geçirmiş hakikat peşinde koşmaktan hiç bıkmamıştır. Ona göre hata eksikliklerdir ve hakikat hataya karşı durur. Geçmişte öğrendiklerinden kurtulmuş, açık ve seçik bilgilere ulaşmak adına önce her şeyden şüphe etmiştir. Felsefesini ortaya koyarken kullandığı yöntem de metodik şüphe olmuştur. Descartes için şüphe, doğru olup olmadığından emin olunmayan bilgileri tekrar gözden geçirmenin yolu idi. Ancak hiçbir zaman bir septik gibi şüpheyi kullanmamış, şüphe onun gözünde sadece bir araç vazifesi görmüş, asla amaç haline gelmemiştir. Öyle ki şüpheyi, kendisinden şüphe edilmeyecek açık ve seçik bir bilgiye ulaştığında terk edecekti ve etti de. Bu bilgi varolduğuna dair olan bilgiydi. Şüphe ediyordu, demek ki düşünüyordu; düşünüyordu, demek ki vardı. Düşüncelerimiz kadar bütünüyle elimizde olan hiçbir şey yoktu.

Bütün felsefesini şüpheden yola çıkarak ortaya koymuştur Descartes. Felsefesinde metafizik, epistemoloji ve ahlak önemli yer tutar. Öyle bir felsefedir ki,

spesifik olarak sadece bir boyutunun ele alınıp değerlendirmeye tabi tutulması çok zordur. Bir bütündür Descartes'ın felsefesi; oldukça sistematik, oldukça düzenli ilerleyen, bağlantıların kopukluğa sebebiyet vermeden kurulduğu ve anlaşılması kolay bir dille ifade edildiği bir felsefedir. Eserlerinde de Descartes, hiçbir ayrıntıyı atlamamak için özen göstermiş ve felsefesinin hemen her noktasına neredeyse bütün eserlerinde tek tek değinmiştir. Aynı zamanda bir bilim adamıdır Descartes. Çok önemli bir matematikçi ve analitik geometridir; kendisi analitik geometrinin kurucusudur. Fizik ile ilişkili olarak da, metafizik görüşleri ile bağlantılı olacak şekilde öğretiler ortaya koyan Descartes, hareket konusunda düşünceler ortaya koymuş ve evrende doluluğu savunarak atomculuğu ve evrende boşluğu savunanları tenkit etmiştir. Buna göre boşluğu hatasız varsayamayız. Bu doluluk hareketin nasıl gerçekleştiğini de şekillendirir. “Dünyada yapılan tüm hareketler bir şekilde dairevidir, bu şu demektir ki bir vücut yerini terk ettiğinde o daima bir başkasınınine girer ve o da bir diğerine ve böylece sürer.”¹

Descartes'ın kartezyen felsefe olarak adlandırılan felsefesi çok önemli ve farklı felsefi düşüncelerin ortaya konduğu bir felsefe olarak elbette kendinden sonraki düşünürlerin felsefi sistemlerinde oldukça etkili olmuştur. Descartes felsefesinden etkilenecek felsefi sistem oluşturanların başında Malebranche, Spinoza ve Leibniz gelir. Bu isimler kartezyen felsefenin ufak değişiklikler yapmak suretiyle doğrudan takipçileri olmuşlardır. Bunların dışında Descartes'tan sonraki hemen hemen bütün filozoflar kartezyen felsefeyi gerek eleştirmek ve gerekse takip etmek suretiyle ele almışlardır. Tabi ki Descartes'ın felsefesi de eleştiri almıştır. Özellikle deneyimciler Descartes'ı doğuştan gelen fikirleri savunması bakımından eleştirmişlerdir. Deneyimciler ve akılcılar arasındaki bu kavga, bilgi kuramlarının oldukça zengin olmasını sağlasa da problemlere de neden olmuştur ve bu problemler 19. yüzyılda Kant el atana kadar devam etmiştir. Kant bu iki akım arasında bir uzlaştırma yoluna gitmiş ve bu konuda da oldukça başarılı olarak felsefe tarihinde yeni bir dönüm noktası olmayı başarmıştır. Descartes yalnızca epistemoloji çerçevesinde değil metafiziği ile ilişkili olarak da eleştiri oklarına maruz kalmıştır. Özellikle ruh - beden düalizmi konusunda ortaya attığı görüşler felsefecilerin başına büyük sorunlar

¹J. Barrare–C. Roche, *Filozof Gafları*, s. 108.

açmıştır. Yine *cogito* uslamaması ve Tanrı kanıtlamaları bağlamında aldığı eleştiriler kendisinin de başını epey ağrıtmıştır.

Bu çalışma kartezyen felsefe hakkında bilgi vermek ve felsefe tarihinde çok büyük işlere imza atmış büyük bir filozof olan Descartes'ı tanıtmak ve onun bilgi ile ilgili görüşlerini aktarmak için hazırlanmıştır. Yukarıda da bahsettiğim üzere Descartes'ın felsefesi, felsefe için çok değerli bir adım olmuş ve ardıllarının gerçekleştirdiği sistemlerle düşüncenin daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Çalışmaya bilginin ve epistemolojinin ne olduğundan bahsetmekle başlamayı uygun gördüğüm için ilk bölümü bu konulara ayırdım ve felsefe tarihinde bilgi kuramları ile öne çıkmış akımlara ve bu akımların temsilcilerine değindim. Bu anlamda da akılcı, deneyimci, duyumcu, eleştirel ve sezgici akımların bilgi kuramlarının önemli olduğunu düşündüğüm için, bu bölümde bu akımların bilgi kuramlarını inceledim. Descartes'ın da mensubu olduğu akılcılığın bilgi ile ilişkili görüşlerinin içinde Descartes'a rastlamayacaksınız; çünkü ikinci bölüm özel olarak Descartes'ın epistemolojisine ayrıldı. İkinci bölümde Kartezyen felsefe hakkında küçük bir bilgilendirme yaptıktan sonra sıra Descartes'a gelmişti. Hayatını anlattıktan ve tek tek yapıtlarının hangi konulara değindiğini ve hangi şartlarda kaleme alındığını belirttikten sonra bütüncül bakış açısına sadık kalmaya ve hiçbir kopukluğa neden olmamaya çalışarak Descartes'ın felsefesini sistemli bir biçimde anlatabilmek için yola çıktım ve ikinci bölümü kartezyen epistemoloji ve Descartes'ın bilgi ile ilgili görüşleriyle başlatarak kartezyen felsefenin bütün detaylarına nüfuz etmek suretiyle devam ettirdim.

Sonuç kısmı Descartes'ın ardıllarını ve ardıllarının felsefi sistemlerinin Descartes felsefesiyle ilişkisini içermektedir. Burada değindiğim isimler Malebranche, Spinoza ve Leibniz oldu. Kronolojik anlamda daha da ileri gitmenin konudan sapmak olduğunu düşündüğüm ve birinci bölümün sonunda Descartes'tan sonraki bilgi kuramlarının nasıl geliştiğine kısaca değinmiş olmamı yeterli bulduğum için, Leibniz sonrası sistemlere girmemenin, çalışmanın düzeni ve bütünlüğü açısından daha iyi olacağı kanaatiyle Descartes ardılları olarak bu üç ismi almış bulunmaktayım.

BİRİNCİ BÖLÜM

EPİSTEMOLOJİK KURAMLAR

Kavram olarak bilgi, insan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütününe verilen isimdir. Öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneye nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan, öğrenilen şeydir.² Bilgiyle anlatılmak istenen hem bilişsel eylemler hem de bilişsel sonuçlardır. Bilişsel eylemler algı, anımsama, yargılama, akılyürütme, düşünme, çıkarsama yapma gibi zihinsel faaliyetlerdir. Bilişsel sonuçlara örnek olarak da bilimsel savlar verilebilir.³

Bilgi elde etme sürecinde üç temel öge vardır. İlk olarak bir *bilen* olmalıdır. İkinci olarak bilen özne karşısında *bilinen* bir nesneye ihtiyaç duyulur. Son olarak da bilen ile bilinen arasında kurulan bağ olan *bilgi* ortaya çıkacaktır. Bilgi, bilme eylemiyle oluşandır, varolanla ilgili olarak elde edilen sonuçtur, yaşayış ve deneyimler sonunda üretilendir. Bilginin elde edilme sürecinde algılama, düşünme ve anlama faaliyetleri devreye girer. *Algılama* sonucu varlık dünyasıyla temel ilişki kurulur. Beş duyu vasıtasıyla gerçekleşen algı sonucu insan bilgi sahibi olur. Bilgi teorisi algının bilgiyle ilgili başarısıyla ilgilenir. *Düşünme*, gerçek ve gerçekdışı bütün varlık alanlarıyla bağlantılıdır. Sınırlı değildir, zaman ve mekandan bağımsızdır, algıyla kontrol edilir. Düşünme varlık alanında kaldığı sürece bilgi sağlayabildiği için bütün olarak düşünmenin bilgi sağladığını söyleyemeyiz. *Anlama* ise, düşünmenin algı alanına giren olayları yoğunlaşma göstermeden doğrudan doğruya kavramasıyla ilgilidir. Algı faaliyetiyle ilgili de olsa anlama, algının bittiği yerde de devam eder. Aynı zamanda anlama yetenekle ilgili bir faaliyettir. Tüm bunların yanında bilginin elde edilme sürecinde bir de açıklama faaliyeti söz konusudur. *Açıklama* mantık ve matematik temeline dayanır. Aynı zamanda fizik nedensel bir boyutu olan açıklama, belli bir ilkedden hareketle bir olayı kavrama

²A. Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 123.

³K. Adjukiewicz, *Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar*, s. 15.

durumudur ve tam da bu sebeple dolaylı bilgi sağlar. Her ne kadar dolaylı bir bağ kurmaya imkan verse de açıklama anlamadan daha kesindir.

Elde edilme sürecinde yukarıda saydığım zihinsel faaliyetlerin devreye girdiği bilgi ile ilgili en temel kavramlar *doğruluk* ve *gerçeklik*dir. Gerçeklik zihinden bağımsız olarak varolanla ilgilidir, varlığın meselesidir. Bunun yanında doğruluk düşünceye aittir, bilginin meselesidir, bir düşüncenin gerçeklikle uyuşmasıdır. Varlığın gerçekliği, onun bir özelliğinin doğruluğu sağlamasından dolayıdır. Doğruluk düşüncedeki bir şey üzerine söylenmiş bir yargıya ya da önermeye aittir. Dolayısıyla doğru olabilecek olan veya olmayan şey yargı ya da önermedir. Bu bağlamda doğruluk bir önermede, gerçeklik bir nesnede söz konusu edilebilir ve bu da gerçekliğin nesnel, doğruluğun öznel olması anlamına gelir. Doğruluk hakkında *doğru* ya da *yanlış* olarak nitelendirilen şey ise gerçeklik hakkında bir değerdir. Bu durumda *doğruluk analizi* bilginin ifade edildiği önermelerden birinin doğru olup olmadığının anlaşılmasıdır. *Tutarlılık analizi* ise bilginin doğruluğunun diğer önermeler ile uyuşup uyuşmadığının tahlil edilmesidir. Buna göre önerme gerçeklikle uyuşuyorsa doğrudur. Burada söz konusu edilen uyuşma meselesi, bir bakıma uzlaşıcılığın bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu bakımdan, uyuşmadan kastedilen şey, bir genel kabul çerçevesinde uzlaşım sonucu varılan yargı ve önermelerdir.

Ana hatlarıyla bilgi ve bilgi elde etme sürecinden bu şekilde bahsettikten sonra epistemoloji ve felsefe tarihi boyunca ortaya konmuş epistemolojik yaklaşımlardan söz açabiliriz. Epistemoloji bilginin kaynağını ve değerini araştıran felsefi bir disiplindir. Bilişsel süreçlerin oluşumlarıyla ilgilenmek yerine bilgiyi genel olarak ele alır. Bilgiyle ilgili problemleri araştırır, bilginin doğruluğunu, doğasını ve sınırlarını inceler.

Felsefe tarihi boyunca bilginin mümkün olup olmadığı üzerine tartışmalar süregelmiştir. Bilginin imkanı problemi çerçevesinde bilginin hiçbir biçimde mümkün olamayacağını savunan anlayış ile bilginin kesinlikle mümkün olduğunu savunan anlayış karşı karşıya kalmıştır. Bilginin hiçbir biçimde mümkün

olamayacağını savunan anlayış *kuşkuculuk* olmuştur. Kuşkucular, doğru bilginin imkanından her zaman şüphe etmişlerdir. Düşüncelerin sorgulanması, çözümlenmesi, eleştirilmesi için felsefenin özünde bir tavır olarak kendini gösteren, düşünceyi genişleten, bilinmeyene doğru yol kat edilmesini sağlayan şüpheyi *amaç* olarak gören kuşkuculuk, kendisini ilk olarak Sofist öğretilerde göstermiştir. Sofistler doğru bilgiyi kabul etmezler. Onlara göre bilginin kaynağı duyumlardır ve bilgi de öznenin duyumlarıyla sınırlıdır. Ancak duyumlar özneye aittir ve yanıltıcıdır. Dolayısıyla bu yolla elde edilen bilgi kuşkuludur. Zaten bu yolla bilgi elde etmek özne sayısı kadar bilginin ortaya çıkması demek olur ki, bu da ortak, genel geçer, doğru bir bilgi elde etmeyi imkansız kılar. Sofistlerin en büyük temsilcisi Protagoras'ın meşhur *insan her şeyin ölçüsüdür* ifadesi insana göre değişen bilgi ve doğruluk ölçüsünün ifadesidir. Buradaki insan kavramı da bütün insanları içine alan genel bir ifadeden çok tek tek fertlere karşılık gelmektedir. Bütün bunların, epistemolojik yaklaşımının göreceli bir tabana oturmuş olduğunu gösterdiği ve Sofistlerin başını çektiği kuşkucu anlayış, bilginin mümkün olup olmadığı tartışmasından yola çıkarak kesin bilgiye ulaşmanın imkansızlığı üzerine kurulmuş bir felsefi yaklaşımdır. Kurucusu sayılan *Pyrrhon* (M.Ö. 360–270), insanı gereksiz korku ve tedirginliklerden, varlık üzerine ya da görünüşün gerisindeki gerçeklikle ilgili anlamsız spekülasyonlardan kurtarmayı amaçlamış ve bu amacı gerçekleştirmenin bir aracı olarak kuşkucu felsefeyi öne sürmüştür. Kuşkuculuğun ahlakla değil de doğrudan doğruya bilgiyle ilgili bir felsefi anlayış olarak gelişmesi ise M.Ö. 80 ile M.S. 130 yılları arasında bir dönemde yaşadığı sanılan *Aenesidemeos* aracılığıyla gerçekleşmiştir. Aenesidemeos kuşkuculuğa teorik bir boyut kazandırmaya çalışmış ve bilginin mümkün olmadığını kanıtı olarak yargıyı askıya almayı gerektiren *on neden* ileri sürmüştür. Bir şeyin örneğin farklı hayvan türlerine ya da farklı insanlara, farklı zamanlarda, farklı koşullar altında, farklı şeylerin etkisiyle farklı görüldüğünü, farklı görünüşler, çatışan insanlar arasında bir seçim yapma bir karar verme olanağı sağlayacak kabul edilmiş hiçbir ölçüt ya da standart bulunmadığı için, hiçbir konuda hüküm vermemek gerektiğini ortaya koyan bu nedenlerden ilk dördü yargılayan özneye, beş ve altıncısı aynı anda hem yargılayan özne hem de yargılanan nesneye, yedincisi

yargılanan nesneyle, sekiz ve dokuzuncusu yine hem özne hem nesneyle, onuncusu da yine sadece nesneyle ilgilidir.⁴

Bilginin hiçbir biçimde mümkün olamayacağını savunan kuşkucu anlayışın karşısında, bilginin mümkün olduğunu savunan *dogmatikler* vardır. Dogmatiklere göre insan bilgiyi bir şekilde elde eder, kendisinden bağımsız olarak varolan gerçekliğin bilgisine ulaşabilir. Doğrunun herkes için geçerli olan bilgi türü olduğunu söyleyen dogmatikler kendi içlerinde doğru bilginin kaynağı konusunda farklı görüşler ortaya koysalar da bilginin imkan dahilinde olduğundan emin olmuşlardır. Bilginin imkan dahilinde olduğunu savunan belli başlı anlayışların, temsilcileri çerçevesinde ele alınması gerektiği inancıyla, özellikle akılcılık ve deneyimcilik bağlamında gelişen farklı anlayışlara burada biraz genişçe değinmeye çalışacağım.

I. Akılcı Bilgi Kuramı

Akılcı (*rasyonalist*) bilgi kuramı bilgiyi akılda varolan, doğuştan gelen ön bilgiler üzerine temellendirmeye çalışır; doğru bilginin kaynağını, ölçütünü ve sınırlarını akılla açıklar. Buna göre özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin olanaksızlığı gibi mantıksal temelli düşünceler ve ahlaki prensiplere dayalı inançlar doğuştandır. Akıl bilginin asıl kaynağıdır; temel ve reddedilemeyen doğrulara akılla ulaşılır. Gerçeklik, gözlem ve deney gibi empirik yöntemler kullanılmadan bilinebilir; duyuların, düşünce ve inançların en azından bazıları üzerinde hiçbir katkısı yoktur; duyular zihnin belirli düşünceleri serbest bırakmasında ya da günışığına çıkarmasında devreye girer. Dolayısıyla zihin, gerçeklik hakkında varolan doğruları öncelikli olarak bilme kapasitesine sahiptir ve bu özellik doğuştan gelir. Şöyle ki, bilgi *tümdengelimsel* (*dedüktif*) bir biçimde akıldan türetilir. Bilginin doğruluğu duyulara dayalı olarak değil mantıksal tutarlılıkla test edilir. Mutlak kesinlik hem gerçekliğin hem de doğru bilginin temel karakteridir. Temel gerçeklik de mantığın rasyonalitesini ve kanunlarını izler, dolayısıyla mantığa uyumlu biçimde

⁴A. Cevizci, *Felsefe Dünyası Dergisi*, s. 60.

tasarlanmış bir sistemdir. Bu yüzden, kullanılacak metot tündengelim (dedüksiyon) olacaktır. Zihindeki doğrular birbirleriyle ilişkilendirilecek ve böylece yeni doğrulara ulaşılabilecektir.

Akılcılığın en önemli temsilcisi İlkçağ Yunan felsefesinin en büyük düşünürü sayılabilecek *Sokrates*'tir (M.Ö. 469–399). Kendinden önceki filozoflar gibi savlarını dış dünyayla değil bilinçle destekleyen, görecelik üzerine kurulu Sofist anlayıştan değişeni değil değişmeyi, çokluğu değil birliği, görünüşü değil gerçekliği aramasıyla ayrılan Sokrates bir akılcıdır; çünkü bilginin genel geçerliliğini savunmuş ve akıl yoluyla elde edildiğini söylemiştir. Sokrates'e göre aklın ortaya koyduğu zihinsel, soyut, kavramsal ve tümel bilgiye değer verilmelidir. Akıl evrensel olanı ve tümeli verirken duyular görecelidir. Bu da insanın aklını kullandığı sürece bilgili olacağı anlamına gelir.

Bilgiyle ilgili fikirlerini ahlakla ilişkilendiren Sokrates, bilme eyleminin önemini bilgiyi ahlaki bir problem olarak ele almak suretiyle vurgulamıştır. Buna göre kişiler bilgisizlik yüzünden kötülük yapar; bilgi arttıkça kötülük azalacak, iyilik artacaktır. İyi ve faziletli insanın bilgili insan olduğunu savunan Sokrates, ahlaklı olmanın temel ölçütü olarak bilgiyi belirlemiştir.

Sokrates'in öğrencisi olan ve sistematik felsefenin ilk örneğini ortaya koyan *Platon* (M.Ö. 427–347) da bir akılcıdır ve geleneksel bilgi kuramı Platon'un bilgiyi doğrulukla özdeşleştirilmesiyle şekillenmiştir. Yunan kuşkuculardan *Gorgias*'ın *hiçbir şey yoktur; bir şey varolsa bile onu bilemezdik; bilsek bile başkasına aktaramazdı.* uşlamaması Platon'un bilgi kuramı için çıkış noktası olmuştur.⁵ Platon'a göre duyu algısının verdiği, şeylerin gerçek doğası, gerçekliğin bizzat kendisi değil, yalnızca kendisine ulaşılacak istenen gerçekliğin görünüşüdür. Esas olan ise ideanın bilgisini elde etmektir. *İdealar* genel ve soyut kavramlara karşılık gelen nesnelere olarak tanımlanan gerçek varlıklardır, zamanın ve mekanın dışında olup ayrı bir *idealar dünyası* oluştururlar. Gerçek bilgi tümel ve en genel olan ideanın bilgisidir. İçinde

⁵E. Cengiz, *Felsefe Dünyası Dergisi*, s. 70.

varolduğumuz duyulur dünya, ideanın bilgisi için bir araç, bir ipucudur. Duyulur dünya ile idealar dünyası birbirine tamamen zıttır. En belirgin fark soyutluk - somutluk meselesidir; duyulur dünya somut, idealar dünyası soyuttur ve yanılgılar alemi olan duyulur dünyadan idealar dünyasına geçiş yapılmalıdır ki, bunun en güvenilir yolu *matematiktir*. Matematik bilgisi ideanın bilgisini göstermeye yetecek kadar üstün değildir ancak duyulur dünyada olup da idealar dünyasına daha yakın olan bir bilgi türü de yoktur. Platon, bilginin kabaca bir hatırlama, idealar dünyasının duyulur dünyada bir canlanması olduğunu söylemiştir. Ona göre *felsefe* de burada devreye girer ve bu canlanmayı mümkün kılar.

Bir diğer önemli filozof, duyu deneyinin değişen ya da değişebilen nesnelere vermesinden dolayı gerçekliğe ulaşmanın tek yolunun deneyden bağımsız olan düşünceden yani akıldan geçtiğini savunan, duyulur dünyanın karşısına esas gerçeklik olarak nitelediği idealar dünyasını yerleştiren hocası Platon'a "İdealar dünyası gerçekse duyulur dünya nedir?" sorusunu sorarak karşı çıkan *Aristoteles* (M.Ö, 384-322) tir. Her ne kadar Aristoteles de Platon gibi bilginin tümel olanın bilgisi olduğunu savunsa da, iki filozofun çıkış noktalarında büyük bir fark vardır. Platon bilginin doğasının ne olduğunu sorgulayarak felsefe yapmaya başlamış, bilginin doğasını meydana getiren idealardan yola çıkarak evrenin doğasını çözümlenmeye çalışmıştır. Oysa Aristoteles varlık felsefesi yaparak işe başlamış, önce olguları çözmeye çalışmış, olguları bir sistem içinde bir araya getirmiş, bilgiyi sistemin içine daha sonra doğallıkla, kendiliğinden sokmuştur. İki filozofun ayrıldığı bir başka önemli nokta *tikeller* meselesidir. Platon tikeli değişen duyusal nesnelere olarak tanımlamış ve onun inancın ya da sanının nesnesi olmasından dolayı gerçekte bilinemeyeceğini savunmuştur. Oysa Aristoteles için tümeller ayrı bir dünyada değil de tikel şeylerdedir.

Aristoteles duyulur dünyayı araştırmış, somut ve gerçek olanla ilgilenmiştir; sistemini başlangıcı da bitişi de gözlenebilen ve somut olan bir dünyadan yola çıkarak kurmuştur. Platon gibi iki dünyayı değil sadece duyulur olan bu dünyayı benimseyen Aristoteles, bu bağlamda duyuları ve duyulara dayalı bilginin önemini

vurgulamıştır. Ona göre duyulara dayalı bilgi yanıltıcı ya da noksan değildir. Algıların bilgi edinmede önemli bir rolü vardır ancak yine de duyular ve duyu algıları tek başlarına anlamlı değildirler. Duyular ve duyu algıları tümel bir kavramın altında toplanabiliyorlarsa anlamlı ve değerli olurlar. Dolayısıyla *kavram* bilgi elde edinme sürecinde zorunlu bir basamaktır. Bununla beraber kavramın bilgisi bilginin hedefi değildir; asıl hedef tikel olanın bilgisidir. Tümelin asıl amacı tikel belirlemektir. Bilginin amacı da kavram bilgisinin içinden tikellerin bilgisini çıkarmaktır. Bu çerçevede kavram bilgisi tikel bilgisini elde etmek için zorunlu bir araçtır. Bir şeyi bilmek, onu tümel bir kavram içine sokmak ve tümel bir yargıda bulunmaktır. İnsanı, bir şeyi tümel bir kavram içine sokmaya götüren şey kavram bilmektir. Kavram ise varlığın ifade edilmesidir. Bu anlamda, mutlak gerçekliğin var olduğunu savunan Aristoteles'in bilgiyi açıklarken varlığı esas aldığı söylemek yerinde olacaktır. Aristoteles'e göre bütün düşünce kalıpları varlık ile ilişkilidir. Düşüncenin formları varlığın formlarıyla aynıdır ve düşünce varlığın algılanması ile ilgilidir. Buradan yola çıkan Aristoteles varlığa ait on temel kategoriden bahsetmiş ve ifade edilen her şeyin bu kategorilere bağlı olarak varlığın ifade edilişi olduğunu savunmuştur. Buna göre bir varlık hakkında bir şey bilmek, o varlığı türler ve cinsler hiyerarşisi içinde bir yere, bir tür ve cins içine yerleştirebilmek ve dolayısıyla neyin onun için özsel olduğunu bilmektir.⁶

Akılcı bilgi kuramı çerçevesinde ele alınan bu önemli isimlerin bundan sonraki ayağında İlkçağ Yunan felsefesini kökünden değiştiren, felsefe tarihinde bir dönüm noktası olan *René Descartes* (1596–1650) bulunmaktadır. Descartes'in sistematik kuşkucu bir yöntemle kuşkuculuğu tersyüz edip bilginin tamamını *açık* ve *seçik* kavramlarıyla vermesi ve bilgiyi yine kesin doğru olarak tanımlamasıyla olgunlaşan epistemoloji için bu anlamda çok önemli bir isim olan filozof, bu çalışmanın başkarakteri olarak sonraki bölümlerde derinlemesine ele alınacaktır.

⁶A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 134.

Akılcı bilgi kuramı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra epistemoloji alanında yine hatırı sayılır bir biçimde söz sahibi olan deneyimcilik ve onun başlıca temsilcisi John Locke ile devam etmek yerinde olacaktır.

II. Deneyimci Bilgi Kuramı

Akılcılığa ve dolayısıyla doğuştancılığa karşı gelişmiş olan deneyimcilik (*empirizm*) özellikle deneysel bilimin gelişmeye başlamasıyla Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley ve Hume gibi filozoflar tarafından benimsenmiştir. Deneyimciliğe göre tüm bilgiler deneyim ve duyu algısından kaynaklanır. Zihin doğuştan tamamen boştur, önsel bilgi barındırmaz; bilgi dış dünyayla etkileşim sonucu sonradan elde edilir. Bilgi elde etmek için de dış dünya ile duyular arasında kurulan bir ilişkiye ihtiyaç vardır. Bilginin asıl kaynağı duyular ile nesnenin doğrudan temas kurmasıdır. Nitekim duyulara kendisini herhangi bir şekilde vermeyen nesnenin bilgisi mümkün değildir.

Yöntem olarak dedüksiyonu benimseyen akılcılığın aksine *tümevarım* (*indüksiyon*) yöntemini benimseyen ve doğruluk tezi olarak da nesneyi, zihindeki tasarımı ile uyuyorsa doğru, uyuşmuyorsa yanlış olarak niteleyen *uyum teorisini* kabul eden deneyimciliğin en önemli temsilcisi İngiliz filozof *John Locke*'tur (1632–1704). Locke'a göre doğuştan bilgi yoktur ve bir bilginin nasıl elde edildiğinin gösterilmesi onun doğuştan olmadığının kanıtıdır. Zaten zihin, bilgileri doğuştan getirmiş olsaydı çocuklar ve budalalar da kavrayabilirlerdi. Oysa zihin doğduğu anda *tabula rasa* (*bomboş levha*) durumundadır ve yaşantılar sonucu algılamayla bilgi kazanır. Bu şekilde kazanılan bilgi *a posteriori* bilgidir. Dolayısıyla bilginin tek kaynağı deneyimdir. Buna göre bu deneyim ya dış duyular aracılığıyla dıştan elde edilir (*duyum*) ya da zihnin algıladığı veya düşündüğü şeylerle ilgili oluşturduğu işlemler üzerine gözlem yapması suretiyle gerçekleşir (*düşünüm*). Tüm ideler ya duyum ya da düşünümünden kaynaklanır; bunların dışında başka bir kaynaktan ide gelmesi mümkün değildir. Düşünüm ideleri sonra gelir, çünkü dikkat ve zihin

incelemesi gerektirirler. Onlar için biraz daha dikkatli bir çabaya ve zihnin kendi kendini düşünmedeki aktifliğine ihtiyaç vardır. Düşünüm ideleri, elde edilmeleri için zihnin kendi işleyişinin farkına varmasını gerektirirken duyum ideleri özel çaba gerektirmeden zihne yansır. Nitekim nesneyle girilen tüm ilişkiler bilgi üretme kaynağı olsa da, duyumlanan her şeyin bilgi olması zorunlu değildir. Duyumlar aracılığıyla elde edilen malzeme bilginin tamamı veya kendisi değildir. Duyumlardan elde edilen malzemenin bilgi olması için duyumun yanında bazı özellikler de gerekmektedir. Bunlardan biri ve en önemlisi zihne ait duyumlama değildir. O halde bilginin oluşabilmesi için zihne ait etkinin, düşünümün, bilinç içeriklerinin dikkate alınması lazımdır. Yani bilginin oluşmasında, doğrudan doğruya zihnin kendinden bir şeyleri duyumlamaya katması söz konusudur.

Locke'un bilgi anlayışında ideler önemli yer tutar. Buna göre ideler sonradan elde edilirler ve elde edilmeleri için malzemeye ihtiyaç vardır. Bu malzeme dışarıdan gelir, nesnelere bağlı olarak kurulan ilişki sonucu elde edilir; çünkü kaynak zihin değildir. Nesnelere ise duyular ile elde edilen somut şeyler olmalıdır; bu da zihinden bağımsız ve farklı olmalarını gerektirir. Zihin dışında bir dünya vardır ve bilginin kaynağı bu dünyanın nesnelere dir. Zihnin bu nesnelere ilişkiye geçmesi sonucu elde ettikleri üzerine bilgi oluşur. Yani bilgi duyu organları vasıtasıyla nesnelere kurulan ilişki sonucu elde edilen malzemeyle oluşturulur. Bilginin toplandığı yer de insan zihnindeki idelerdir. En önemli eseri *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı yapıtında Locke, “Bütün bilgimiz idelerimizde toplanır. Zihnin, bütün düşünce ve uslamalarının dolaysız nesne olarak gözlemlediği ya da gözlemleyebildiği şeyler yalnızca kendi ideleri olduğundan, bütün bilgimizin onların çevresinde döneceği açıktır.”⁷ diyerek bunu açıkça ifade etmiştir. Felsefi sistemini öncelikle bir bilgi kuramı oluşturarak biçimlendiren filozof bilginin sınırlarını ve kapsamını araştırırken zihinde idelerin nasıl ortaya çıktığını derinlemesine sorgulamıştır. Locke'un ide derken kastettiği şey ise insan bilincinin bütün içerikleridir. Bu durumda bilmek, bilen zihnin birtakım idelere sahip olması demek olacaktır. “Bilgi iki ide arasındaki

⁷ J. Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, s. 299

uyuşma ya da uyuşmamanın algılanmasıdır. Böylece, benim görüşüme göre; bilgi, iki idemiz arasındaki bağlantı ve uyuşmanın ya da uyuşmama ve karşıtlığın algılanmasıdır. Bu algının bulunduğu yerde bilgi de vardır, bulunmadığı yerde, imgeleyecek, varsayacak, inanacak bir şeyler bulsak da bilgi bulamayız...”⁸

Deneyimciliğin kurucusu John Locke, bilgi elde etmede temel taş görevi gören ideleri basit ve bileşik ideler olmak üzere çeşitlendirmiştir. Buna göre *basit ide*, bir veya birkaç duyunun aracılığıyla veya iç deneyim sonucunda oluşan, doğrudan doğruya zihinde bilgi oluşturabilecek her kaynaktan elde edilen idedir. Nasıl oluşursa oluşsun zihnin aracısız olarak elde ettiği basit idenin elde edilme sürecinde zihin pasiftir. O halde bu ideler zihnin isteminin dışında, doğrudan doğruya duyumlara dayalı olarak elde edilirler. Zihin istese de istemese de bu ideleri oluşturur ve bu idelerin değiştirilmesi, reddedilmesi veya silinmesi imkansızdır. Doğrudan doğruya zihinde oluşan basit idelerin birleşmesi sonucu oluşan ide ise *bileşik idedir*. Zihin sahip olduğu özelliklere bağlı olarak basit ideleri birleştirir. İnsan bir nesneye baktığında zihinde bir basit idenin oluşması kaçınılmaz bir gerçektir. Bunun yanında duyumlarla elde edilen idelerin ilişkisinde zihin, akıl yürütme ve yargılama yoluyla onları birleştirir ve böylece bu ideler basitliklerini kaybedip bileşik ide haline gelirler. Bunun sebebi, zihnin aktif olarak farklı biçimlerde kendini gerçekleştirip aktivitelerle hareket etmesidir. Bileşik ideler birçok basit idenin bir araya gelmesiyle oluşabilir, bu şekilde oluşan idelere *karmaşık ideler* denir; bütün idelerin düzenlenip yan yana getirilmesiyle de oluşabilir, bunun sonucunda *bağıntı ideleri* meydana gelir ya da idelerin kendi gerçek varoluşlarından, onlara eşlik eden diğer tüm idelerden ayrılmasıyla oluşurlar, bu da zihni *genel idelere* götürür. Zihin genel fikirlerin hepsini bu yolla elde eder. Bu üç bileşik ide biçimi, zihnin basit ideler üzerine kendi gücünü uygulama biçimidir ve zihin karmaşık ideleri elde ederken *birleştirme* yöntemini, bağıntı idelerini elde ederken *düzenleme* yöntemini, genel ideleri elde ederken de *soyutlama* yöntemini kullanır.

⁸ a. g. e. , s. 299.

Locke, yukarıda bahsettiğim ide çeşitleriyle ilgili olarak nesnelere birtakım nitelikleri olduğu sonucuna varmıştır. Bu nitelikler ideleri oluştururken zihnin nesneye girdiği ilişki sonucu ortaya çıkarlar. Nesnelere sahip olduğu niteliklerle zihnin nesneye yüklediği niteliklerin örtüşüp örtüşmediğine bakılarak, elde edilen her duyumun nesneyi zihne yansıtıp yansıtmadığından yola çıkılarak oluşturulurlar. Nitelikler zihne ide oluşturma gücü verirler; zihinde ide oluşmasını sağlayan nesnenin nitelikleri ve o niteliklerin gücüdür. Nitelikler zihindeki duyular ya da algılar oldukları zaman ide olurlar. Bu çerçevede söyleyebiliriz ki, ideler zihinde, nitelikler nesnedir. Nitelikler nesneye sınırlı iken, ideler o nesnenin zihinde oluşturduğu etkidir. Niteliklerle idelerin örtüşmesi demek dış dünyanın zihinden bağımsız olmadığını söylemek demektir. Aksini söylemek dış dünyanın bağımsızlığından bahsetmektir ki, bu da sorun yaratır. Birbirinden bağımsız idelerle nesnelere arasında bir ilişki olmalıdır ki, bilgi oluşsın. Dolayısıyla bilgi için, ide ve nesne arasındaki bu farklılık ortadan kalkmalı ve varolan bir tek şeyden bahsedilmelidir; yani biri diğerine indirgenmelidir.

Nesneye ait birtakım niteliklerden bahseden Locke bunları da kendi arasında iki çeşit olarak belirlemiştir: Birincil ve ikincil nitelikler. *Birincil nitelikler* nesnede bulunan, nesnenin onlarsız düşünülmediği, değişmez özellikleridir. Nesneyi nesne yapan, nesneyi ancak o biçimde belirleyen niteliklerdir. Nesne her ne değişikliğe uğrarsa uğrarsın bu nitelikleri kaybetmez. Bu nitelikler sayı, hareket, şekil gibi nesnenin fiziksel belirleyicileridir. *İkincil nitelikler* ise nesnenin kendisinde olmayan, nesnede karşılığı bulunmayan, zihinde nesneye ait olarak oluşturulan niteliklerdir. Doğrudan doğruya zihinde gerçekleştirilen özneye ait niteliklerdir. Nesnenin özne üzerindeki etkisi olan bu nitelikleri özne nesneye ait olarak oluşturur. Nesnenin zihinde oluşan bu niteliklere sahip olup olmadığı bilinemez. Bilinen tek şey zihinde nesneye ait olarak oluşturulan bu niteliklerdir. Bunlar ses, renk, koku, tat gibi niteliklerdir. Birincil nitelikler idelerle benzeşirler ama nesneye aynı değildirler. Yani ide nesnenin aynısını yansıtmaz; nesne bağımsızdır ve bu bağımsızlığı sağlayan birincil niteliklerdir. Dolayısıyla dikkate alınması gereken, zihnin tecrübesi yani ikincil niteliklerdir. Çünkü zihin ikincil nitelikler söz konusu olduğu zaman aktif durumdadır.

Bilgiyi iki ide arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın algılanması olarak tanımlayan Locke, bu bağlamda ideler arasındaki uyuşmanın dört şekilde gerçekleşeceğinden bahsetmiştir. İlk uyuşma şekli *özdeşlik ya da başkalık* adını taşır. Bu, zihnin duygulara ya da idelere sahip olduğunda yaptığı ilk ideleri algılaması anlamına gelir. Zihnin bu algılamayı gerçekleştirdiği ölçüde her birinin ne olduğunu bilmesi ve böylece aralarındaki ayrımı algılamasıdır. İkinci çeşit uyuşma *bağıntıdır*. Bu uyuşma biçimi, zihnin kendi idelerinde algıladığı bundan sonraki uyuşma veya uyuşmama ne türde olursa olsun, nesnelere, kiplerin ya da başka şeylerin herhangi iki idesi arasındaki bağıntının algılanmasıdır. Sonraki uyuşma şekli olan *birlikte varoluş ya da zorunlu bağlantı*, zihnin algılarının üzerinde işlendiği idelerde bulunan ve aynı özünde birlikte varolma ya da olmamayı ifade eder. Dolayısıyla bu çeşit uyuşma nesnelere ilişkilidir. Son uyuşma biçimi *gerçek varoluş*, bir şeyin bir ideyle uyuşmasıdır. Zihindeki idelerin gerçek dünyada olup olmadığının bilinmesi yetisi zihinde varsa bu uyuşma geçerlidir.

Bu dört farklı bilgi türüne sahip olma yollarını da belirtmiş olan Locke bu yollarla bilginin kapsamını ifade etmeye çalışmıştır. Bunlardan yola çıkarak elde edilen bilgi türleri *sezgisel bilgi*, *rasyonel bilgi* ve *duyusal bilgi* adı altında Locke'un bilgi kuramında yerlerini almıştır. Sezgisel bilgi, örneğin insanın kendi varoluşunun farkına varması bilgisidir. Doğrudan ve açık olan bu bilgi türü bütün idelerin bütün bağıntılarını kapsamaz; çünkü idelerin birbirlerine göre olan bütün bağıntılarının doğrudan doğruya kıyaslama yoluyla incelenme şansları yoktur. Bu bilginin algılanışı doğuştan değildir. Bu bilgi daireyle çemberin arasındaki ilişkiye benzetilebilir, tıpkı bir güneş ışığı gibi kendini doğrudan doğruya açığa çıkarır ve zihin de onu algılar. Rasyonel bilgi diğer bilgilere dikkat yoğunlaştırıldığında fikirler arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın keşfedilmesiyle elde edilen bilgi türüdür. Burada zihin fikirleri kıyaslayarak doğruluklarını sezgisel olarak kabul eder. Her zaman ideleri sezgisel bilgi bağıyla bağlayabilecek bağlantı bulunamayacağından dolayı rasyonel bilgi mevcut bilgilerin tamamını kapsamaz. Bu bilgi insanın Tanrı varlığını elde ettiği bilgidir. Duyusal bilgi ise insanın başka insan ve nesnelere varlığını elde ettiği bilgidir. Aslında bilgi değildir, çünkü nesnelere şüphe edilmez;

öyle olsaydı basit ide diye bir şey olmazdı. Ancak duyusal bilginin kesinliği sağlanamaz. Örneğin, bir insanın başka bir insanın varlığından emin olmasını sağlayan zorunlu bir bağ yoktur. Duyarlılık bilgisi en zor bilgidir.

Deneyimciliğin kurucusu John Locke'un yukarıda kısaca değindiğim bilgi kuramının savunduğu temel fikirlere göre; bilgi idelerle sınırlıdır, ide olmayınca bilgi olmaz. İdenin olması için de duyumlama gerekir. Bilgi idelerin uyuşma ve uyuşmamalarıyla ilgili algıları aşamaz; algılama idelerin kendi arasındaki ilişkidir; algılanamayan bir şey bilgi olarak oluşturulamaz.

Deneyimciliğin kurucusu sayılan Locke'un İngiliz felsefesi üzerindeki etkisi oldukça yoğun olmuştur. Lock'tan etkilenen bir isim *George Berkeley*'dir. (1685–1753) Esasen İrlandalı bir rahip olan Berkeley, *Hylas İle Philonous Arasında Üç Konuşma* adlı eserinde maddeciliğe ve tanrıtanımazlığa karşı büyük tepki vermiş ve zihin dışında hiçbir şeyin varolmadığını ileri sürmüştür. Zihnin algıladığı şeyler de sadece ide olabileceğine göre varolan her şey birer idedir. Bu durumda evren de, algısı her şeyi kapsayacak kadar geniş ve ulu olan Tanrısal zihnin fikirlerinden ibarettir; madde diye bir şey yoktur. Görüldüğü gibi Berkeley'in felsefi tavrı oldukça idealist bir çizgide ilerler; öyle ki onun solipsizm (sadece zihin sahibi öznenin var olduğunu savunan akım) ve subjektif idealizmin babası olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Locke'un takipçisi olan Berkeley de aynen takip ettiği Locke gibi, doğrudan ve aracısız olarak algılanan her şeyin zihindeki ideler olduğunu, zihnin doğuştan hiçbir düşünce getirmediğini, tüm idelerin algısal deneyim sonucu oluştuğunu ve bilginin de bu idelerden türeme sonucu elde edildiğini vurgulamıştır. Ancak Berkeley'e göre Locke'un düşüncelerinin açık noktaları vardır. Bunlardan biri Locke'un sistemindeki iç ve dış deneyim ayrımıdır. Berkeley bu ayrım sonucu yapılan değerlendirmeyi tek yönlü olarak çözümlenmeye çalışmış bu deneyimler arasında ilkece bir farklılık olmadığını savunmuştur. Bunun yanında insan zihninde algılanmış nesnelere zihinden ayrı ve gerçek bir varoluşu olduğunu savunan Locke'a karşı Berkeley

nesnelerin zihinden bağımsız ve ayrı olamayacağını ileri sürmüştür. Çünkü Berkeley Locke'un ide olarak tanımladığını *algı* olarak tanımlar. Dolayısıyla Berkeley'in çıkış noktası algı kavramıdır.

Berkeley'in felsefi sisteminde nesnelerin bilinebilmesi için varolan tek hareket noktası algıdır. Bilinebilecek ya da nesneye ait olarak değerlendirilebilecek tek şey o nesneye ait olan algılardır. Dolayısıyla algı olmaksızın ide gerçekleşemez. Yani bir şeyin varolması onun algılanmış olmasıyla ilişkilidir. Varolmak algılanmış olmaktır (*esse est percipi*). Algının gerçekleşebileceği tek yer algılayan ve etkin olan zihindir. Zihnin etkinliği olmadan algı gerçekleşemez. Bir şeyin varolmak için en az bir zihin tarafından bir kez algılanması gerekmektedir. Ancak nesnelerin zihindeki algılarından hareketle gerçekten varolduğu sonucuna varılamaz. Çünkü zihnin, maddi dünyanın varolduğunu belirlemek için kullanabileceği herhangi bir şeyi yoktur. Elde olanlar, doğrudan doğruya zihin ve zihinsel olgulardır. Buna göre ideler de yalnızca zihinlerde vardır. Bu da bizi Locke ve Berkeley arasındaki bir farklılığa daha götürecektir. Şöyle ki Locke, duyumlamanın idenin oluşabilmesinin zorunlu şartı olduğunu iddia etmiş ve ideyi tecrübeye dayalı olarak açıklamıştır. Oysa Berkeley ideyi zihindeki zihinsel olaylara dayalı olarak açıklar. Berkeley'in ide ve zihinsel olay olan algı arasında kurduğu bu ilişki, bilginin tek kaynağının algı olduğu düşüncesine dayalıdır. Bu düşünce Berkeley'in algıya dayalı ide anlayışını deneyimci bir köke dayandırma gayretinin ürünüdür. Yalnız buradaki deneyimcilik ve algıya yüklenen anlam öznenin kendi zihni ve zihinsel olaylarına yönelmesi çerçevesinde geliştirilmiş bir deneyimciliği gerektirir. Bu noktada Berkeley'in idealizminin klasik idealizmden ayrıldığı yönü de ortaya çıkar. Çünkü Platon'un önderliğindeki klasik idealizm rasyonalist bir köke dayandırılmıştır ve varlık ile bilginin iç içe geçtiği bu nokta Berkeley düşüncesinin en kritik noktasıdır.

Berkeley'in nesnelerin zihin dışında varolmasının imkansız olduğunu savunması, Locke'un nesnelere yüklediği ve nesnelerin onlar olmaksızın düşünülemediği değişmez özellikleri olarak nitelediği birincil nitelikler anlayışını da ortadan kaldırır. Çünkü Berkeley düşüncesinde birincil niteliklerin kaynağı olan

maddi dünya yoktur. Olabilecek tek şey algıya dayalı olan nesnenin kendisinde olmayan, zihnin nesneye ait olarak oluşturduğu, doğrudan doğruya zihinde gerçekleştirilen özneye ait ikincil niteliklerdir. Varolan bütün nitelikler algıya dayalı olarak oluşturulan zihinsel olaylardan başka bir şey değildir. Nitekim duyulur şeylerin nitelikleri sadece algılanmış olmalarıyla ilişkilidir. Dolayısıyla duyumlama denilen şey algının ötesinde bir özellik taşımaz. Bir şeyin zihinde varolan algısından başka bir şeyi yoktur, olamaz.

Berkeley, tecrübeyi algı olarak görüp nesnelere buna göre varolduklarını savunduğu için bir deneyimcidir; ancak bu deneyimcilik Locke'un deneyimciliğinden farklıdır. Locke'a göre öznenin tecrübesi, dış dünya ile özne arasındaki ilişkiye bağlı olarak dış dünyadan duyu organlarıyla elde edilen duyuların yansıtma yoluyla işlenmesi yani öznenin deneyiminin biçimine dönüşmesi şeklindedir. Locke düşüncesinde dış dünya ve onun tecrübe edilmesi esas iken, Berkeley düşüncesinde dış dünyanın özne zihnine indirgenmesi ve zihnin dış dünyanın belirleyicisi olarak görülmesi söz konusudur. Dış dünya yalnızca zihne bağlı olarak vardır; dış dünyanın bu varoluşunu belirleyen tek şey de zihindeki algılardır. Elde olan tek şey algı ve bu algıyı gerçekleştiren zihindir.

Özetle, Berkeley'in felsefi sistemine göre maddi nitelikli bir dünyanın bilgisine sahip olunamaz; varolan tek dünya algıların belirlediği dünyadır. Dolayısıyla nesnelere ilgili olarak kabul edilebilecek tek tip nitelik vardır, o da ikincil niteliklerdir. Buna göre ontolojik olarak bir maddi tözden bahsedemeyiz ki bilgisinden bahsedebilelim. Varolan tek şey zihindir; ancak insanın doğrudan doğruya bildiği tek zihin kendisinkidir. Sadece zihinler ve zihinsel olaylar gerçektir; ideler de yalnızca bu zihinlerde zihinsel olaylarla ilişkili olarak varolur. Fiziksel nesnelere zihinsel olaylardan ve zihin fenomenlerinden başka bir şey değildir.

Madde dünyası ile zihin arasındaki ayrımı reddeden Berkeley'in maddenin dış dünyadaki varlığının algıyla kanıtlanabileceğini savunması daha da ilgi çekicidir. Öte

yandan Berkeley algılamının dışında zihnin görsel algısını, mekan ilgisini araştırmış, büyüklük, uzunluk ve nesne hareketlerinin görme duyusunun dolaysız bir verisi olmadığını, iç tecrübeden türetildiğini savunmuştur. Dikkat edilirse burada algılamayla ilgili daha detaylı bir değerlendirme görülür. Berkeley algıyla bilgi arasındaki ilişkinin psikik süreçler açısından analiz edilmesini de vurgulamıştır.

Locke'un açtığı yoldan ilerleyen bir başka isim de *David Hume* (1711–1776) olmuştur. Descartes'tan da etkilenen Hume hem Descartes hem Locke felsefelerinin geleneksel yapılarını biraz değişikliğe uğratmıştır. Bir kere Hume kuşkucudur ve bilgiyle ilgili her türlü denemeyi kuşkucu ve eleştirel bir bakışla ele almıştır. Descartes da bilginin kaynağının akıl olduğunu savunurken şüpheyi araç olarak kullanmak şartıyla şüphecisi olmuştu ve bu anlamda şüpheyi kullanmak açısından Descartes ve Hume arasında benzerlik vardır; ancak Hume'un şüphesi bütün deneyimci filozofları gibi çok geniştir. Çünkü deneyimcilikte *doğuştan hiçbir şey* kabul edilmez. Bu eleştirel bakış, Hume'u kilit noktaya taşımış ve Kant'ın habercisi yapmıştır.

Hume doğrudan doğruya zihindeki tasarımların ve zihinsel fonksiyonların ne olduklarını incelemekle işe başlamıştır. Bu çerçevede de özellikle zihne odaklı kuşkucu bir tavır ortaya koymuştur ki, bu tavır zihnin sahip olduğu özellik ve zihinle ilişkili olarak varolan bilginin mahiyetine yöneliktir. Hume'a göre tamamen tecrübeye dayalı bir bilme teorisi söz konusudur. Bilinebilen tek şey zihinde doğrudan ve aracısız olarak tecrübe edilen ideler, duyular ve izlenimlerdir. Zihnin ötesine geçilemeyeceğinden dolayı zihinden bağımsız olarak varolan herhangi bir şeyden bahsedilemez. Zihnin kapsadıkları ise, duyular ve deneyimle edinilen malzemedir. Bu malzeme de *algıdan* başka bir şey değildir. Bilgiyi üreten asıl kaynak algıdır ve algı zihnin sahip olduğu bilgiyi canlılık derecesine göre belirler. Buna göre bütün zihin algıları türleri ve kuvvetlerine göre ikiye ayrılır. Zihin üzerindeki algıların canlı, kuvvetli ve dolayısıyla daha yoğun olanlarına *izlenim*; daha az canlı ve silik olanlarına ise *ide* adı verilir. İdeler izlenimlerin zaman içinde zihin üzerinde canlılıklarını yitirdiklerinde, somutlaştıklarında, etkilerinin azaldığı

durumlarda aldıkları hallerdir. İzlenimler bütün duyuların zihin üzerinde oluşturdukları etkilerdir ve depolanırlarken eski canlılıklarını kaybederler, ancak etkileri bir ide olarak zihinde varlığını sürdürür. İzlenimle ide arasındaki canlılık farkı hemen hemen her zihin tarafından kabul edilir. Dikkatli bir zihin kendinde varolan idelerle izlenimler arasındaki farkı çok rahat algılayabilir.

Bütün düşünceler ilk ortaya çıkışlarında kendilerine karşılık gelen yalın izlenimlerden türerler. Bu çerçevede izlenimin düşünceden önce geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Burada söz konusu olan hem bilgi hem de zihin analizidir. Zihin analizi zaman zaman bilgi analizinin önüne geçer; bu da Hume'un kuşkucu bakışının zihin ile ilgili olarak da ortaya çıkmasından kaynaklanır. Şöyle ki Hume, Berkeley'in nesneye uyguladığını zihne uygulamıştır; buna göre Hume'un felsefi sisteminde zihin bilinemez.

Hume izlenimler idelere dönüşürken yani ideler oluşurken etken olan zihinsel fonksiyonların altını çizmiştir. Bunlar idelerin zihinde nasıl saklandığını ve bilgiye nasıl dönüştüğünün anlaşılmasını da sağlayan *bellek* ve *imgelem* fonksiyonlarıdır. Buna göre izlenimlerin canlılığı ve devamı bellekteki yetiyle, idelerinki ise imgelemdeki yetiyle sağlanır. Belleğin sahip olduğu izlenimler imgelemin sahip olduğu idelerden daha canlıdır. İzlenim kendini bellekte düşünce olarak gösterir. Bellek, ya izlenimle düşünce arasında bir konum ya da düşünce olarak izlenimlerin tekrarlanmasında görev yapan bir yetidir. Düşünceler ve onların devamı ise imgelem gücüyle sağlanır. İmgelemde algı zayıf, düzenli biçimde saklanım güçtür; bellekte malzeme daha canlı ve daha kalıcıdır. Bellek ve imgelem hem izlenim ve idelerin muhafazasında hem de düşüncelerden yeni düşünceler üretilmesi işleminde kullanılır. İdelerin ve izlenimlerin ilişkisi, bağlantısı, muhafazasında, zihnin yeni bilgiler üretme ve bunları kullanmasında etkin güç, *çağrışım mekanizmasıdır*. İzlenimlerin idelere dönüşmesinde yani bellekten imgeleme geçişte, canlılık ya da somutlaştırmada rol alan zihinsel fonksiyon çağrışımdır. Çağrışım ilkeleri zihinle düşünce arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu ilkeler ideler arasındaki benzerlik, zaman ve mekan içinde bitişiklik ve en önemli ilke olan sebep ve sonuçtur. Bu ilke önemlidir,

çünkü bütün bilgiyi tek bir kaynağa, izlenimlere indirgeyip açıklayan, izlenimlerde yer almayan hiçbir bilginin geliştirilemeyeceğini savunan Hume bu düşünceleriyle, akılcıların aklın ilkeleri dediği, değişmez ilk önsel bilgi olarak kabul ettiği nedensellik ilkesinin doğuştan getirilen bir ön bilgi olmadığını, deneyimle kazanıldığını savunmuştur.

En az iki şeyin nedensellik bağıyla ilişkilendirilmesi birçok filozofa göre doğuştandır. Hume da bunu araştırmış ve zihinde doğrudan doğruya nedensellik ile ilgili bir izlenim olmadığı için nedenselliğin doğrudan doğruya bilinmeyeceği kanısına varmıştır. Nedensellik denen şey olayların ardı ardına yaşanmasından dolayı oluşan bir ilişki türüdür ve nedenselliğin zihinde belirmesinin nedeni bir sebep bir de sonucun olması gerekliliğidir. Yani nesnelere arasında bir ilişki olmalı ve nedensellik bu ilişki sonucu türetilmelidir. Nedensellik ilkesi nesnelere arasında bir arada olma ile ilintilidir ve genel anlamda bu böyle varsayılabilir. Ancak bu varsayım hangi nesnelere bir arada olduğunun bilinmesine kadar sürebilir. Nedensellik ilkesinin nesnelere ilintilenmesinde nedenin sonuçtan zamana önce olması da düşüncede söz konusudur. Sebep ve sonuç zamana öncelik ilkesine bağlı olduğuna göre etki sonuçtan önce gelir, sonuç etkiyi izler. İnsanı bu düşünceye götüren doğrudan doğruya daha önceki algılara dayalı olarak oluşturulmuş bir alışkanlıktır. Neden ile sonucun birbirinin ardı sıra geldiğine dair elimizdeki tek şey alışkanlıktır. Yani bunun doğuştan bir temeli yoktur. Algılar hep o bağıntı ilişkisi içinde düzenlendiği için nedenle sonuç arasında sanki tecrübe ötesinde bir zihin ilkesi olduğu yanılgısına düşülür. O halde nedensellik ilkesi bir yanılgıdır ve tam da bu sebepten bu ilkenin değişme ihtimali vardır. İhtimalin olduğu yerde bilgi olasılık ilişkilerine doğru sürüklenir. Olasılıktan bahsetmek için de zorunlu bağıntı fikri yanılgı olur. Nedenle sonuç arasında değişmez bir ilke olduğuna dair olan düşünce zihinde bir izlenimle ortaya çıkmaz. Bunun sebebi duman ve ateş gibi iki tip olayın sabit bir biçimde ve aynı şekilde algılanmasına bağlı bir ilişkilendirme alışkanlığıdır. Zorunlu bağıntı olmadığına göre de nedensellik ilişkisinin zihinde oluşturulan değişmez bir ilkesi yoktur. Çünkü nedensellik olgusal olarak yoktur, sadece gözlem ve deneyle ortaya çıkan öznel bir yanılsamadır.

Üyesi olduğu deneyimci geleneğin yöntem olarak benimsediği tümevarımı da nedensellik ilkesine yaklaştığı gibi eleştirel bir bakışla ele alan Hume, yöntem olarak geçmişle geleceğin şimdi ile aynı olduğu inancına dayanan tümevarımın olgusal bir temeli olmadığını savunmuştur. Buna göre sadece, insanların geçmiş ve bugünkü tecrübelerini ilişkilendirmelerine dayalı olarak gelecekte de aynı şeylerin olacağına dair bir inanç vardır ve bu bir inanç olduğu için bilgi temeline sahip değildir. Zihinde varolan bilgi sadece bugüne kadar edinilen tecrübelerle dayalı olarak oluşturulan bilgidir. Bu bilginin tıpkı nedensellikte olduğu gibi zorunlu bir temeli yoktur ve bu bilgi de doğrulanamaz.

Zihnin analizine bağlı değerlendirmesi, daha sonraki dönemlerde çağrışım psikolojisi üzerinde oldukça etkili olacak olan Hume çağrışım mekanizması konusunda bir ilk olmuştur ve deneyimci geleneğin etkisiyle zihni ve zihin olaylarını ilk ele alan isimdir. Bu anlamda Hume'un algıya yüklediği anlam Berkeley'inkinden farklıdır. Ona göre canlı bir biçimde elde edilen şey etkidir; bunlarda duyulup hissedilen şeyler izlenimdir. Bir de kökü yine algıya dayanan izlenimin yarattığı somut algılar vardır ve bunlar da idelerdir. İzlenimler canlılıklarını yitirdiklerinde zihinde kalan iz, bir ide olarak bellekte saklanır. Bu çerçevede bilginin algıyla olan ilişkisinde algının ele alınışının iki filozofun sisteminde aynı olduğu ama algının kullanımının, fonksiyonunun, anlamının farklı olduğu görülmektedir. Berkeley sisteminde algı ontolojik, Hume sisteminde algı epistemolojiktir.

Bilgiyi psikolojik çağrışım mekanizmalarına indirgeyerek çağrışım ekolünün geleneğini başlatan Hume, 19. yüzyılda Kıta Avrupası düşüncesine yakın olan sağduyu felsefesinin de temellerini atarak, geliştirdiği eleştirel bakışla Kant felsefesine ışık yakmıştır. Bunun yanında Hume'un düşüncesi duyumculuk akımı ile birlikte bir basamak daha ileriye götürülmüş ve zihin yapıları duyumlara dayalı olarak açıklanmıştır.

III. Duyumcu Bilgi Kuramı

Locke ile başlayan İngiliz deneyimci anlayış, Fransız düşünce sisteminde de oldukça etkili olmuştur. Deneyimci anlayışın etki alanı ontolojik açıdan materyalizme kayarken, epistemolojik açıdan duyumculuğa (*sensüalizm*) meyletmiştir. Dolayısıyla Fransız empirizmi, materyalizme ilişkilendirilmiş bir duyumcu geleneğin ön plana çıktığı bir akım olarak kendini göstermiştir. Bütün bilginin deneyimden değil duyumdan kaynaklandığını, bilginin duyum dışındaki hiçbir araçtan sağlanamayacağını savunan, sadece beş duyu ile sınırlı bir bilgi alanı oluşturan, doğuştan önsel bilgilere ve akılsal yapılara karşı çıkan, bu tip yargıların bile duyu sayesinde gerçekleştiğini iddia eden bu anlayışın en büyük temsilcisi de, tamamen insana dayalı bir dünya için çabalayan Fransız aydınlanma felsefesinin bir temsilcisi olan Fransız duyumcu *Etinne Bonno de Condillac* (1715–1780) olmuştur. Locke'un yaptığı gibi analize yönelik bir sistem oturtan, madde ve ruh arasındaki ilişkiyi incelerken de Descartes'ten aldığı etkiyi yansıtan Condillac, duyumların yanıltıcı olduğunu ve duyumlara dayalı olarak bilgi elde etmenin doğru olmayacağını eleştirenlere karşı çıkmıştır. Duyuların doğru bilgi vermeyeceğine inanan Descartesçi felsefeyi duyularda yanlışların yanı sıra doğruların da olabileceği inancına dayalı olarak reddetmiş, İngiliz empirizmini daha uç noktaya taşıyarak bütün bilgiyi duyuma indirgemiş, duyumdan gelmeyen hiçbir bilgiyi kabul etmemiştir, bütün zihin fonksiyonlarını sadece duyulara dayalı duyumlamaya bağlı olarak ifade etmiştir. Bu da, zihnin duyuma kadar indirgenebilecek materyalist bir yapısı olduğu düşüncesini pekiştirir. Ancak Condillac, Hıristiyan düşüncesine bağlıdır ve insanı bu düşünce çerçevesinde değerlendirmiştir. Dolayısıyla zannedildiği gibi materyalist olmayan düşünür, sistemini ontik olanı içine alacak şekilde genişletmemiş, epistemolojik olanla ilgilenmekten öteye geçmemiştir.

Condillac'a göre elimizde olan tek şey, kendi düşüncemizdir ve hareket noktamız kendi öz düşünüşümüz olmalıdır. Düşünüşler zihinde duyulur; dolayısıyla zihin ile düşünce farklıdır. Bu farklılığın kavranması da yine öz düşünüş yapmaktan, yani *yansıtmadan (refleksiyon)* geçer. Bir insanın var olduğu andan itibaren edinmeye

başladığı her şey duyumdur ve duyum düşüncenin ilk malzemesidir. İnsan duyumlar üzerine düşünmeye başladığında da zihin fonksiyonlarını elde etmeye başlar. Bu fonksiyonlar kökü duyumda olan ve zihnin kendi düşüncesi üzerine oluşturduğu zihin fonksiyonlarıdır. Duyumlar ve zihin fonksiyonları bilgi oluşumunda temel kaynaktır ve insanın içinde bulunduğu şartlarla biçimlenir. Dolayısıyla zihinde herhangi bir şekilde duyumu olmayan ve bu duyuma dayalı bir düşünüşten oluşturulmayan bir bilgiden bahsedilemez. Bilgiden bahsetmek için ise, duyular sayesinde duyumlanan yani kavranan zihin içeriği oluşturulduktan sonra zihindeki kavrayışla o kavrayışa konu olan arasındaki bağıntı kurulmalı ve en nihayetinde kavrayışın atfedildiği düşüncenin gerçekten o nesneye ait olduğuna dair hüküm verilmelidir. Kavrayışlardaki her şey açık ve seçiktir ancak bu açık ve seçiklik rasyonalizmde olduğu gibi akıl kontrolünde değil kavrayışa dayalı olarak gerçekleşir. Fikirler arasındaki karmaşıklık ve belirsizlik, açık ve seçik bilginin akla dayalı olarak oluşturulmasına bir kanıt olarak gösterilirse buna verilecek cevap, açık ve seçik bilginin duyumlara dayalı olarak elde edilebileceği yönündedir. Karışıklığın sebebi de duyumlar değil, kullanılan kavramların anlamlarının yanlış ifadesidir.

Farklı bir töz olarak zihnin varlığını kabul eden Condillac'a göre zihnin fonksiyonları nitelik olarak bedenin fonksiyonlarından farklı olduğu için bedenin fonksiyonlarına bağlı olarak açıklanamaz. Bu fonksiyonlardan *kavrama*, *bilinç*, *dikkat*, *hatırlama* ve *bellek* üzerinde duran düşünüre göre kavrama, zihinde sadece duyulara dayalı olarak gelişen zihinsel bir süreçtir ve idrakın yani düşüncenin ilk fonksiyonudur. Dolayısıyla bilginin ilk aşaması herhangi bir duyuma dayalı ilk intibadır. Nesnelere zihin tarafından kavranmasaydı bilgi oluşturulamaz ya da açıklanamazdı. Dolayısıyla en basit bilgi herhangi bir duyuma bağlı olarak gerçekleşen kavrayışa dayalı olarak ortaya çıkar. Hatta Condillac, bu konuda bir *mermer heykel*⁹ örneği verir. Buna göre; duyu organlarının sırasıyla kazandırıldığı bir mermer heykel tasarlanır. Daha sonra bu duyu organlarının sağladığı duyumlardan zihinde nelerin gerçekleştiğine bakılır. Heykele ilk ve tek olarak örneğin sadece gül kokusu verilseydi heykelin zihni sadece bu kokudan ibaret olacaktı. Bu mermer heykelin koku alma duyusu gerçekleştirildiği takdirde heykelin burnuna yaklaştırılan

⁹ M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 313.

göl, heykelin zihninde bir etki uyandırır. Daha sonra değişik çiçekler heykele yaklaştırıldığında sadece kokuya dayalı bir değerlendirme ortaya çıkar. Böylece hoşlanma hoşlanmama, isteme istememe, zevk alma acı çekme değerlendirmeleri de zihinde oluşur. O halde tıpkı koku alma ve buna dayalı bilgi oluşturma olayında gerçekleştiği gibi bütün bilgilerin kökü duymalara indirgenebilir. Dış dünyadan herhangi bir duyum alma şansı olmayan ve bir mermer gibi pürüzsüz bir zihne sahip olan insanın bilgiyi oluşturma şansı da yoktur. Bundan sonra devreye giren bilinç, kavrayışlar hakkında bilgi veren ve bu kavrayışların oluşturduğu zihinsel yetidir. Kavrayışla elde edildiği için kavrayıştan sonra gelir. Dikkat ise bilincine varılan kavrayışların kıyaslanmasına dayalı olarak gerçekleşen zihinsel yetidir. Kavrayışın şiddetinin ve bu şiddete bağlı olarak oluşturulan değerlendirmenin sonucu olarak ortaya çıkar. Duyum sonucu gerçekleşen kavrayışın bilinç yardımıyla öne çıkarılması ve canlandırılması fonksiyonu ise hatırlamadır. Hatırlama zihinde bir şekilde duyulan bir duyumlanmanın kendini belli etmesiyle gerçekleşir. Bu durumda bellek, duyumlamaya dayalı olarak oluşan bütün kavrayışları ihtiva eden zihinsel yeti ya da fonksiyon olarak kendini gösterir. Herhangi bir kavrayışın zihin üzerinde bıraktığı etki üzerinde düşünmeye devam edilirse, onun zihnin hayal edebilme ya da *hafıza* ile ilişkili bir fonksiyonuna aktarılmış olması söz konusu olur. Bu çerçevede eğer kavrayışın tamamı canlılığını sürdürüyorsa hayal etmeye, sadece onu hatırlamaya yarayan şartları gerçekleştiriyorsa belleğe aittir. Bu saydığım işlevlerin bir toplamı olarak kendisi de kapsamlı bir fonksiyon olan zihin, fikirleri elde etmede ve gerçeğe ulaşmada bir araçtır ve zihnin temel işlevi diğer fonksiyonları düzenlemektir. Zihnin diğer fonksiyonlardan ayırt edilmesini sağlayan birtakım özellikler vardır. Bunlar; zihinden bağımsız, diğer fonksiyonlardan daha etkili ve varlığın devamı için gerekli olan *içgüdü*, tüm fonksiyonların faaliyetini kabul edip onları düzenli ve ölçülü bir biçimde idare eden *delilik* ile zihnin tüm fonksiyonlarının toplamı olan *akıldır*. İçgüdüyle akıl arasındaki ilişki birbirlerinin fonksiyonlarının farklılığına bağlı olarak şekillenir. İçgüdü bütün fonksiyonların dışında ve onlardan farklıdır; oysa akıl bütün fonksiyonların toplamıdır.

Condillac duyumlanmanın sadece zihinsel süreçler açısından değil psikolojik süreçler açısından da bilgi kaynağı olduğunu vurgulamıştır. Sadece duyumunu

psikolojik olguların da açıklanmasında yeterli gören filozof, alınan intibaların zihindeki sırasının bile bilginin bağlantılanmasında rol oynamasının yanında ihtiyaçların da bu konuda etkili olduğunun altını çizmiştir. İhtiyaçlar da dikkati yönlendirir ve belirler; dikkat de bu ihtiyaçları gösteren fikirlerle bu fikirleri bağlayan düşünceleri belirler. Bütün ihtiyaçların belirlediği bir temel fikirler dizisi vardır ve bu temel fikirler diğer fikirlerle ilişkilidir. Bütün ihtiyaçlar ve bunların giderilmesiyle ilgili bilgi birbirine bağlıdır. Şöyle ki, bu bilginin bulunduğu yerin bilgisi, o yerdeki kişilerin bilgisi ve o bilginin sonucunda elde edilen haz ya da acının bilgisi birbirlerinden ayrı düşünülemez.

Condillac empirist geleneğin belirsizliklerini ve sıkıntılarını ortadan kaldırmaya yönelmiş, Descartes düşüncesinden yana olarak materyalizme kaymayı engellemiş, Descartesçı ve empirist düşüncenin eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Zihnin, zihinsel fonksiyonların dahi olmayacağı biçimde doğuştan boş olduğunu iddia ederek İngiliz empirist geleneğinin Fransız düşüncesine yansıyan farklı bir boyutu olmuştur. Bu yüzden kaydettiği fikirler açısından önemi büyüktür. Çünkü 18. yüzyıl Fransız düşüncesinde baskın olan materyalizmde kendisi bir materyalist olmamasına rağmen Condillac'ın dolaylı etkisi büyük rol oynamıştır. *Charle de Bonnet* (1720–1793) bu düşünceleri biraz daha genişletmiş, düşünceleri duyumlama fonksiyonuna, sinir sistemine ve bağlantılara dayalı olarak açıklamıştır. Bonnet'e göre bütün zihinsel fonksiyonlar sadece sinir sistemindeki özel sinir iletilerinin enerjileridir. Condillac'ın bir diğer takipçisi olan *Claude Adrien Helvétius* (1715–1771) duyumcu düşüncüyü ahlak alanına uygulama yoluna gitmiştir. Bütün bu düşünceler *Julien Offray de Lamettrié* (1709-1751) ve *Cabanis* (1757-1808) ile ortaya çıkan mekanist ve materyalist bir zihin ve insan düşüncesini pekiştirmiştir; bütün zihinsel işlemler duyusal verilere eşitlenmiştir. Fransız düşüncesinde materyalizme kayan bu duyumcu geleneğin tek sebebi felsefedeki bilimsel gelişmeler değildir. Bu gelişmeleri tetikleyen bir başka faktör zihnin işleyişinin fizyolojiyle ilişkilendirilmesi ve beyin fonksiyonlarının buna bağlı olarak açıklanması olmuştur. Özellikle 19.yüzyılda bu nokta öne çıkacak, zihin felsefesi fizyolojik bir tabana oturtulacaktır. Düşüncüyü ve hafızayı açıklamak için kullanılmış, İngiliz empirist geleneğinde başlayan çağrışım ile ilgili çalışmalar bu girişimleri desteklemiştir.

Ancak çağrışım teorisi daha sonra fizyolojik bir hüviyet kazanmıştır. Özellikle *David Hartley*'in (1705–1757) görüşünde ilk kez teorik bir yapı çerçevesinde ele alınmıştır. Hartley çağrışım ile ilgili ilk teoriyi oluşturan düşünürdür. İngiliz empiristlerinin düşüncelerindeki gibi statik bir yapıya bağlı kalmamış, çağrışımı bir süreç olarak kabul etmiştir. Anatomi ile fizyolojinin olgularını felsefeyle ilişkilendirmiş, çağrışımı beyin ve sinirlerdeki titreşimlerin etkilerine bağlamıştır. Onun uygulamaları daha sonra geliştirilmiş, örneğin öğrenmede ağırlıklı olarak çağrışım kuralları kullanılmıştır. Hartley'den sonra gelen bir isim olan *James Mill* (1775–1836) ise çağrışım teorisinin en klasik temsilcisi olmuş, çağrışımın insan zihninin fenomenlerini ve unsurlarını analiz edebilecek bir süreç olduğunu savunmuştur. Özellikle son dönem çağrışımcular zihnin özellikle fizyolojiyle ilişkilendirilerek incelenebileceğini ifade etmişlerdir. Böylece felsefi bir düşünüş bilimle ilişkilendirilmiş ve bu çerçevede felsefenin dışında bir alana daha çok yaklaşılmıştır. Bu alan özellikle 19. yüzyılda elde ettiği çok sayıda başarı ile gücünü arttıran bilimdir.

17. yüzyılda Descartes'ın öncülüğünü yaptığı kartezyen felsefe ve Descartes felsefesinin etkisiyle ortaya çıkmış olan kartezyen felsefe karşıtı empirizm, öncülü Locke sayesinde 18. yüzyılı etkisi altına aldığı gibi takipçilerinin fikirlerinin çok geniş bir yelpazeye yayılması sonucu 19. yüzyılda da kendisini hissettirmiş ve Hume'un habercisi olduğu Kant felsefesine, yani eleştirelciliğe zemin hazırlamıştır. Aşağıda genel bilgi kuramlarının dördüncüsü olarak ele alacağım ve felsefe tarihinde bu çalışmanın başrol oyuncusu Descartes gibi bir dönüm noktası olan Immanuel Kant ve temsilcisi olduğu kriticizmin bilgi kuramının ana hatlarını okuyacaksınız.

IV. Eleştirel Bilgi Kuramı

Eleştirelcilik (*kritisizm*) 18. yüzyılda aydınlanma düşüncesinin Almanya'daki temsilcileri *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646–1716) ve *Christian Wolff* (1679–1754) ile *David Hume* (1711–1776) izlenimciliğinin etkilerinin 19. yüzyıla yansımaları sonucu ortaya konmuş bir akımdır. Özellikle Wolff'un felsefenin mutlaka işe

yaraması ve açık seçik olması yönündeki düşünceleri, 19. yüzyıldaki Alman düşüncesini ciddi anlamda etkilemiştir. Bu etkiden en çok payını alanların başında *Immanuel Kant* (1724–1804) gelir ve böylece Kant'ın önderliğinde bir eleştirel felsefe anlayışı gelişir. Eleştirelcilik aklın ilkelerini sorgulayan, neyin ne kadar bilinebileceğinin eleştirisini yapan bir anlayıştır. Buna göre bilgi hem duyumdan hem de akıldan kaynaklanır; ikisinin bir arada bulunması zorunludur. Şöyle ki, bilginin hammaddesi duyulardan gelirken bilginin formu akıldan gelir. Akıl ile duyular bilginin oluşumunda aynı oranda rol oynar. Bilgi tecrübeyle başlar ancak tecrübeden ibaret değildir. Bilginin gerçekleşebilmesi için akla ve aklın kategorilerine de ihtiyaç vardır. Bu iddialar gösteriyor ki, Kant kurucusu olduğu kritisizmle, teorik felsefe alanında egemen olan akılcılık ve bilimsel felsefe alanında egemen olan deneyimciliğin uzlaştırmacı bir yorumla aşılmasına yönelmiş ve Batı felsefesinin kökten bir değişim geçirmesine neden olmuştur. Kant'ın yaptığı daha önceden pek de yapılmadığı şekliyle insanı bir bilgi, eylem ve duygu bütünü olarak ele alıp bu bütün çerçevesinde değerlendirmek olmuştur. İnsanın bir bilgi, eylem ve duygu bütünü olduğunu vurgulayan Kant, bu bütünü oluşturan bu üç boyutun her birini, isimlerinden de anlaşılabilceği gibi kendi eleştirel anlayışını oldukça tutarlı bir biçimde yansıttığı ayrı ayrı eserlerde ele almıştır. Bilgi konusundaki görüşlerini dile getirdiği eserinin adı *Saf Aklın Eleştirisi*, eylem yani ahlak ile ilgili görüşlerini ele aldığı eserinin adı *Pratik Aklın Eleştirisi* ve son olarak duygular ile estetik yargıları kaleme aldığı *Yargı Gücünün Eleştirisi*'dir. Bunların dışında birçok esere daha imza atan düşünür, felsefe tarihinde kendisine gelene kadar ortaya konmuş sistemler göz önünde bulundurulacak olursa, oldukça farklı ve zor bir felsefe sistemi gerçekleştirmiştir. Öyle ki, Fransız düşünür Gilles Deleuze, bunun ne olursa olsun tam anlamıyla boğucu bir felsefe olduğunu belirterek şöyle devam etmiştir: "... Aşırı yoğun bir atmosfer, ama iyi dayanırsanız –ve her şeyden önce önemli olan anlamak değildir zaten; önemli olan bu adamın, bu filozofun, bu yazarın ritmini yakalamaktır. Eğer sağlam durursanız, üzerimize çöken bütün bu kuzey sisi dağılır ve altından şaşkınlık verici bir mimari çıkar..."¹⁰

¹⁰G. Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 11.

Kant'ın felsefesi iki dönemde incelenmeye müsait bir felsefedir. Kant felsefesinin ilk dönemi 1755–1770 yılları arasında üniversite okutmanlığı yaptığı sırada doğa felsefesiyle ilgilendiği dönemdir. Bu dönemde Leibniz ve Wolff etkilerinin göze çarptığı bir düşünce dizgesi izleyen Kant, *Evrensel Doğa Tarihi* ve *Gökyüzü Teorisi* isimli eserlerini kaleme almış ve Newton'un güneş sistemindeki oluşumun mekaniğin konularıyla açıklanamayacağı yönündeki görüşünü eleştirmiştir. Kant felsefesinin ikinci dönemi, onun akla yöneldiği ve felsefenin dogmatik kalıplarla değil analizle, açık kavramlarla ve tenkitle ilerleyebileceğini dile getirdiği dönemdir. Kant'a göre felsefeyi öğretmek değil, kişiye felsefi düşüncüyü aşlamak ve onu buna alıştırmak önemlidir.

Kant bilgiyle ilgili görüşlerini felsefesinin ikinci döneminde yazdığı *Saf Aklın Eleştirisi* adlı kitabında anlamanın doğru ve yanlış kullanımı arasındaki çizgiyi belirlemeye çalıştığı değerlendirmesinde ortaya koymuştur. Bu eserde aklın sınırlarının tahlili, insan zihninin neyi nereye kadar bilebileceğinin araştırılması ve benzeri konular ele alınmıştır. Kant bilginin oluşumunda nesne ile öznenin ilişkisinde özneyi ön plana çıkarmış bilgiyi oluşturup şekillendirenin özne olduğunun altını çizmiştir. Yani bilgi elde etme sürecinde özneye aktif bir işlev kazandırmıştır. Böylelikle bilgiyi şekillendiren olarak öznenin kabul edilmesi bilginin zihinle uyuşması anlamına gelmiştir. Buna göre özne bilgiyi nasıl şekillendirirse bilgi o şekilde mevcut hale gelir.

Kant'a göre bütün bilginin deneyimle başladığı konusunda hiç kuşku yoktur; ancak bütün bilgiler deneyimden çıkmaz. Çünkü deney bilgimiz bile, izlenimlerle bilgi yetimizin kendinden katmış olduklarının bir karışımı olabilir. Önemli olan bilgi yetisinin bilgi sürecine neler kattığıdır. Yani bilen öznenin kendisinde nesneyle karşılaşmadan önce bulunan *a priori* bilgi unsurları önemlidir. *A priori* bilgi *a posteriori* bilgiden daha üstündür. Çünkü *a priori* bilgi tümel zorunluluğu olan yargılara kadar ulaşabilir. Zaten esas olan, hem nesnelere bağlantılı hem de ilgili önemleri tümel ve genel geçer yapan yargılardır. Bunlar *sentetik a priori*

yargılardır. Bir bilginin sağlam olabilmesi de herhangi bir şekilde bu yargılardan oluşmasına bağlıdır.

Bilgi problemine deneyim bilgisini çözmekle giren Kant hem günlük hayattaki hem de bilimdeki deneyimi tahlil etmiştir. Bunun sonucunda empiristlerin bile göremediği bir sonuca varmıştır. Şöyle ki, tecrübe duyu verilerinin bir araya toplanıp bir yığın oluşturmasından daha fazla bir şeydir. Duyu verileri tecrübenin sadece maddesini oluşturur. Her deneyimde sürekli bağlılıklar göz önünde tutulur; olmuş bitmiş olaylardan hareketle ileride nelerle karşılaşılacağına dair sonuçlar çıkarılır. Bu durumda tecrübenin kendisinde tek tek olayları aşan, genelleyen, düzen ve yasaya götüren bir önceden görme yani *a priori* bir taraf vardır. Tecrübeye olaylardaki salt olmuş bitmişliğin aksine bir zorunluluk gizlidir. Bunun sebebi empirik bilginin formel özelliğidir. Bu formel özelliğin kaynağı ise duyu verileri kaynağından başka bir şeydir. Bu formlar duyu verilerinin gerçek deney bilgisine çevrilmesi için gereken ön koşullar, *a priori* bilgilerdir. Bütün bunlar bize deneyim bilgisinin, empirist bilgi teorisinin kabul ettiği deneyim kavramı anlamında duyu verilerinin yığılması şeklinde oluşan bilgi olduğunu gösterir. Buna karşıt olarak bir birleştirme sonucu elde edilen bilgi, Kant'ı empiristlerden ve rasyonalistlerden ayıran bilgi türüdür. Buna göre deneyimler varsa ve bir şeyler öğretiyorsa yani deneyimde bütünü görme varsa, bu onun maddesi olan bilgi formlarıyla birleştirilmesinden doğar. Bilginin zorunlu şartı bilinçte duyular derecesindeki alma gücüdür. Tecrübeye gelen bilginin uyarımı ile bilinçte zaman ve mekana dayalı olarak sıralanan, karmaşık kalmayan duyular düzeni kurulur. Bilgide kesinlik ancak salt deney bilgisinin dışına çıkıp sentetik *a priori* bilgileri kullanmaya hakkımız olduğu yerde olabilir.

Bilinçte iki tip veri vardır. Biri deneyimle dış dünyadan gelen veridir. Diğeri ise deneyimle elde edilmiş olmayıp bilinçte deneyimden önce varolan ve tecrübeyi mümkün kılan, tecrübenin bilince ait şartları olan *a priori* veridir. Bilincin *a posteriori* unsurları bilginin hammaddesini teşkil eder; *a priori* unsurlar ise bu maddeye bir form verir. Bu *a priori* şekiller duyarlılık derecesinde *zaman* ve *mekandır*. Zaman ve mekan deneyimin saf formlarıdır. Varlık kavramına somut bir

içerik kazandırabilmek için zaman ve mekana bağlı bir gereksinim söz konusudur. Algıya bağlı bilgiler bizden gelen özellikleri de beraberinde getirirler; deneyim alanında algılanıp imgelenen evren bu şekliyle insan bilgisine dayalıdır ve evrenin bilgisi algıyla kazanılır. Zaman ve mekan algılarının, deneyim dünyasının, doğanın, doğa bilimlerinin ön koşul olarak ortaya koyduğu ilkelerdir. Ancak varlığın olmazsa olmaz ilkeleri değildir; sadece algılamanın kendi yapısıyla ilgili formlarıdır. Ne zihne ne de varlığa aittirler, varlığın zihne ulaşabilmesini ve şekillendirilmesini sağlayan araçlardır. Mekan her şeyi içine alan, kendi başına varolan bir şey değildir; sadece insanın alıcılığının, duyular yoluyla varolan şeyler hakkındaki bilgi yeteneğinin temel bir formudur. Zaman için de aynı şey söylenebilir. Yani varolan her şeyin zamana bağlı olması gerekmez. Zaman her şeyi kendisiyle birlikte sürükleyen bir akış olarak görülmemelidir. Aksine zaman sadece insana özgü olan, insanın bilgi ve tecrübesinin kendisinden yoksun olamayacağı bir bilgi formudur. Zaman ve mekan kendi başlarına varolan şeyler değil, duyulur dünyanın formlarıdır. Duyulur dünya ise insana görünen, insana özgü formlara bürünen görünüş dünyasıdır.

Duyumların öznenin duyarlılığının ya da sezisinin formları olan zaman ve mekan ile ilişkilendirilerek oluşması bilginin de gerçekleşmesi için hammaddenin zihne aktarılmasıyla olur. Dolayısıyla duyulardan gelen, duyularla kurulan ilk ilişki duyarlılığın formları olan zaman ve mekan ile bağlantılıdır. Bir nesnenin dış dünyada algılanabilmesi, onun duyumlarının mekan formuyla ilişkilendirilmesi ile mümkündür. Zaman ve mekan hissetme yetimizin *a priori* formlarıdır. Bu formlarla ilişkilendirilen duyular yalnızca içeriği verirler ve kavramların oluşturulmasındaki içeriği ortaya çıkarırlar. Çünkü “algısız kavramlar boş, kavramsız algılar kördür.”

Kant bilginin bilgi olarak değerlendirilmesinin anlamının *a priori* ilkeleri olan saf ve biçimsel kavramlar olan kategorilerle gerçekleştiğini söylemiş ve Aristoteles’in varlığa yüklediği on kategoriye karşıt olarak, anlamının formları olarak nitelediği ve zihne yüklediği dört kategoriden bahsetmiştir. Bunlar kendi içinde gerçeklik, olumsuzlama ve sınırlama olarak ayrılan *nitelik*; kendi içinde birlik,

çokluk ve tümlük olarak ayrılan *nicelik*; kendi içinde töz, neden ve birliktelik olarak ayrılan *bağıntı* ve kendi içinde olanak, varoluş ve zorunluluk olarak ayrılan *kipliktir*. Önerme biçimine gelmiş bilginin bilgi olabilmesi için bu kategorilerde sayılan özelliklerden birini göstermiş olması ya da göstermesi gerekir. Önerme, buyruk ya da yargı biçiminde olan bir şeyin yargı ve hüküm biçimine dönüşen bilgisini bu kategorilerde görmek gerekir. Önerme ya da hükmün bu kategorilerle ilişkisi olduğu takdirde bilgi haline dönüştüğü söylenebilir.

Önermeler üzerinde de geniş çaplı düşünce üreten Kant, önermeleri kaynağına göre *a priori* ve *a posteriori* olarak; kapsamına göre ise *analitik* ve *sentetik* olarak çeşitlendirmiştir. Buna göre *a priori* önermeler doğruluğu kendi içinde olan, doğrulanmak için deneyime ihtiyaç duymayan, yalnızca kavramsal ve saf olan önermelerdir. *A posteriori* önerme deneyimden gelen kavramlarla kuruldukları için doğrulukları ancak deneyimle belirlenebilen önermelerdir. *A priori* önermelerin karşısında olan deneyimle elde edilen bu önermeler *a priori* önermeleri harekete geçirir. Deneyimler *a posteriori*dir, deneyimler sonucu ulaşılan yargılar *a priori*dir. Zorunlu olarak düşünülme gerektiren bir önerme *a priori*dir. Bu önerme başka bir önermeden çıkarılmamışsa ve kendisi de zorunlu bir önermeysen mutlak *a priori*dir. Bu bağlamda tümevarımla kabule dayanan, varsayımsal ve deneyin yargılara sağlayacağı bir göreceliliği içeren bir bilgi söz konusudur. Yani bir önerme tam ve kesin bir tümel olarak düşünülüyorsa mutlak *a priori* olarak kabul edilmelidir *A priori* önermelerde çürütülme veya düzeltilme mümkün değil, zorunluluk şarttır. Öte yandan *a posteriori* önermeler deney ve gözlem ile sürekli düzeltilebilen ve değiştirilebilen önermelerdir. Bunların yanında kaplama göre yapılan ayrımın birinci basamağı olan analitik önerme, şeyler hakkında hiçbir bilgi vermeyen, kendi kendini tanımlayan kavramlardan yapılmış, yalnızca kendi kendini tekrarlayan yargılardır. Bilgiye deneyden yeni bir şey katmazlar. İkinci basamak olan sentetik önerme ise, bilgi veren, özünde varolanın dışında yeni bir şey ortaya çıkaran, ileri süren önermelerdir. Analitik önerme bilgiyi tahlil ederken, sentetik önerme çoğaltır ve yenilerir. Yüklemin konu ile bağlantısı özdeşlik ilkesi gereği düşünülmesi gereken olumlu önermeler analitik, bu ilke olmadan düşünülen önermeler sentetiktir. Analitik önerme kavram tanımında saklı olanı aydınlatır, sentetik önerme ise bilgiyi

genişleterek ona yeni bir şeyler katar. Çünkü kavramın dışına çıkarak onu diğer kavramlarla birleştirir.

Kant bütün bu önermeleri beraberce bir değerlendirmeye daha tabi tutmuş ve böylece yeni bir sınıflama daha ortaya çıkmıştır. Buna göre analitik *a priori*, analitik *a posteriori*, sentetik *a priori* ve sentetik *a posteriori* olarak adlandırılan önermelerden analitik *a posteriori* kendi içinde bağlantısı olmayan önermedir. Çünkü bir önerme analitikse *a posteriori*, *a posterioriyse* analitik olamaz. Sentetik *a priori* önerme ise *a priori* ve akılla ilişkili olan ancak dış dünya ve deneyle de ilişkilendirilmesi gereken önermedir. Bunun dışındaki bilgi esas bilgiyle ilişkili olamaz. Bu önermede algı sezgiyle başlar ama sezgiyle bitmez; bu önerme aklın anlamının kategorilerine gidip onlarla ilişkiye geçmesi sonucu oluşur. Bu önermelerin işaret ettiği bilgi ideal formun bilgisidir. Matematik, metafizik ve bilimin bazı önermeleri bu tip önermelerdendir. Bu önerme tipi asıl üzerinde durulması gereken önerme tipidir. Eldeki kavramın dışına çıkan, başka kavramlarla ilişki kuran ve buna rağmen deneye dayanmayan sentetik *a priori* önerme hem *a priori* bilginin zorunlu genel geçer özelliğini hem de sentetik bilginin bilgimizi genişleten özelliğini içinde taşıyan önermedir. Kesin bilgiye sadece bu önerme sayesinde ulaşılır. Çünkü bilgide kesinlik, ancak salt deneyim bilgisinin dışına çıkıp bu gibi önermeler kullanma hakkının olduğu yerde gerçekleşecektir.

Kant'ın üzerinde en fazla durduğu önerme tipi sentetik *a priori* önermeler olmuştur. Bu önermelerin deney ve *a priori* zihin kategorilerinin birleşmesinden oluşarak bilginin esasını teşkil ettiğini ve genelleme imkanı sunduğunu savunan Kant, bilimsel bilgiler ve bu bilgilere dayanan önermeleri sentetik *a priori* önermeler olarak değerlendirse de bunların metafizik için geçerli olmadıklarının altını çizmiş, metafiziğin *a priori* olsa da sentetik olmadığını söylemiş, bilim olarak metafiziği kurmak için ilk önce insanın bilme yetisinin sınırlarını çizmek gerektiğini vurgulamış ve özellikle kaleme aldığı *Gelecekte Bir Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena* adlı eserinde bu işe soyunmuştur.

Kant'a göre bütün bilgiler iki kaynaktan doğar; dış dünya bilginin hammaddesini verirken bilen özne bu hammaddeyi düzenler ve bilgi haline getirir. Duyarlılık olmaksızın, yani dış dünyadakiler alınmaksızın hiçbir nesne özneye verilemez; zihin olmaksızın ise dış dünyadaki hiçbir şey düşünülemez. Çünkü zihin hiçbir şeyi sezemez, duyular da düşünemez. Bilgi oluşumu için bu iki yetinin ikisi de aynı anda ve derecede gereklidir ve bu yetilerin biri diğerinin yerine geçemez. Öznenin önceliği ise tamamen mantıksaldır. Nasıl ki düşüncedekini dille ifade ederken öncelik düşüncede olana aitse, burada da bir nesne algılanırken öncelik nesnenin bilincinde olan özneye aittir. Dış dünya verileri inkâr edilemez ancak dış dünyayı algılayan öznenin bakış açısı çok önemlidir. Çünkü olaylara yasaları dikte ettiren, insanı olaylara yönlendiren duyu değil zihindir. Zihin söz konusu olmasa düzenli bilgi elde edilemez. Zihnin istemesi üzerine burada devreye giren akıl, ister objektif sayılsınlar ister sadece birer sanı olsunlar bütün kanılara, kavramlara ve savlara ancak subjektif temellerle doğruluk kazandırabilme görevini üstlenir. Aklın bizzat kendi üstüne, varsayımlarına, ilkelerine ve görevlerine refleksiyon ile eğilmek gerekir. Bu durumda nesnelere ilgili düşünmek, ancak ve öncelikle akıl üstüne bilginin pekiştirilmesinden sonra bir anlam taşıyabilir. Akıl anlama yetisinin bir kavramı verildiğinde bir orta terim arar, bilgi sağlayan bir kavramı bulmaya çalışır. Salt akıl her şeyi aslında anlama yetisine bırakır, bizzat anlama yetisinin kavramlarının uygulanmasındaki mutlak bütünlükle ilgilidir. Kategoride düşünülmüş olan sentetik birliği tamamen şartsız olana taşımaya çalışan akıl, doğadaki sistematik birliği ön şart olarak görüp bütün olarak gördüğü varlığı araştırır. Akla göre her şey olup bitmiştir; yani akıl büyük bir özellik olmasına rağmen her şeyi çözüp her şeye hükmetmez. Çünkü akıl nesnede her şeyin verilmesini değil, bilginin en yüksek derecesi olarak nesnelere bu sistematik birliğe yönelimini sağlar ve savunur. Birbirlerinin içerikleri birbirlerine karşılık gelen fenomenler ve idelerin ilişkisinde aklın yaptığı fenomenlerin idelere yönelimini sağlamaktır.

Bilgi felsefesini, kendisini dogmatik uykusundan uyandırdığını söylediği Hume'un "izlenimler" dediği sentetik önermelere dayandırdığını yukarıda kısaca gördüğümüz ve bilgi dışında varlık, estetik ve ahlak konularında da oldukça geniş çaplı düşünceler üretmiş olan Kant, 19. yüzyılın ve bir o kadar da felsefe tarihinin en

büyük ve önemli düşünürlerinden birisi olarak çok derin izler bırakmıştır. 19. yüzyıl neredeyse sadece Kant'ın düşüncelerinin temele alındığı felsefi sistemler ortaya koyan düşünürlerin egemenliği altında geçmiştir. Hatta 20. yüzyılda bile Kant'ın etkisi söz konusu olmuştur. Felsefi anlayışlarından dolayı desteklendiği ve takip edildiği kadar tenkit edilmiş ve yanlışlanmaya da çalışılmıştır ancak, ister onu takip ister tenkit etsin herkes Kant'ta kendisine ait bir parça bulmuştur. Felsefi kişiliğinin üzerinde olumlu ve olumsuz anlamda en fazla etki ettiği isim Alman Kantçı idealist felsefenin en önemli isimlerinden olan *Johann Fichte* (1762–1814) olmuştur. Fichte felsefe için çıkış noktası olarak nesnenin kabul edilmesinin insanı determinizme (nedensellik) ve mekanizme götüreceğinin, bunun da özgürlüğü ortadan kaldıracığının altını çizmiş; çıkış noktası yapılması gerekenin özne olduğunu savunmuş; öznenin hareketle yapılan felsefenin özgürlüğü sağlayacağına inanmıştır. Bu bakımdan Fichte'nin felsefesinin en önemli kavramı “ben” olmuştur. Dolayısıyla bilgi, ne Hume ve Condillac'ın dediği gibi tamamen ne de Kant'ın dediği gibi kısmen duyumun ürünü olmayıp benin kendi eseri, yarattığı şeydir. Bu fikirler de Fichte'yi *a priori* sentez yöntemini kullanan idealist bir felsefeci yapmıştır. Fichte'nin ardılı *Friedrich Schelling* (1775–1854) de felsefesinin geneli göz önünde bulundurulduğu takdirde Fichte'den, dolaylı olarak da Kant'tan etkilenmiş olmakla birlikte, estetik ve özdeşlik yasası konularında doğrudan doğruya Kant ile hesaplaşmıştır. Böylece birbiri ardına gelen *Schopenhauer*, *Hegel*, *Nietzsche* gibi bütün 19. yüzyıl filozofları sistemlerinde daima Kant'tan izler taşımışlardır.

Kant'ın çizgisinde ilerleyen, bireyi olabildiğince yücelten, bireyci anlayışların öne çıkmasıyla beraber dağınık görüşlerin de kendini gösterdiği, sanayi devriminin hissedilmesiyle sosyal olayların ve sosyal felsefelerin de kendini gösterme fırsatı bulduğu, tek sesliliğin değil çok sesliliğin hüküm sürdüğü bir düşünce sisteminin etkili olduğu 19. yüzyıl yerini 20. yüzyıla bıraktığında, bu yüzyıla kadar etkisini sürdüren Descartes'e, moderniteye ve mekanizme karşı çıkılmış, Descartes'in matematik ve fizik nitelikli felsefesi tepki görmüştür. 20. yüzyılda sadece bilimle değil siyaset ve varlık gibi alanlarda da düşünce üretilmiştir; 19. yüzyılın etkin düşünürü Kant'ın azalarak da olsa etkisini sürdürdüğü felsefi akımlar bütün alanlarda değil belirli alanlarda yoğunlaşmıştır; felsefe Hegel'den etkilenmek suretiyle

toplumcu nitelik taşımış, ancak diğer taraftan Nietzsche'nin üst insan kuramından ilham alan egzistansiyalizm ve personalizm gibi bireyci nitelikler taşıyan akımlar da etkili olmuştur. Bütün bunların yanında 20. yüzyıl, çok büyük sistemler ve anlatıların ortaya koyulamadığı, önceki büyük sistemlerin gölgesinde gelişen bir felsefi düşünce çağı olmuştur. *Edmund Husserl*'in (1859–1938) sistemleştirdiği fenomenoloji gibi yeni metot anlayışları da ortaya çıkmıştır. Yarar üzerine kurulan pragmatizmin ortaya çıkması, bilim ve teknolojiye ilerleme gibi değişiklikler değerlerin yok olması açısından bir açmazı neden olup insanları korkutsa da bazı isimlerin düşünce sahnesine çıkıp değerler üzerine yeniden söz söylemeye başlamaları felsefi gelişmeyi biraz olsun geleneksel bakış açısına geri döndürmeyi başarmıştır. Bu isimlerden biri aşağıda temel bilgi görüşlerini okuyacağımız sezgiciliğin temsilcisi Fransız *Henri Bergson* (1859–1941) dur.

V. Sezgici Bilgi Kuramı

Sezgicilik (*intuitionizm*) bilginin temelinde sezgi olduğunu savunan, insanın bilgi elde etme hususunda doğal bir yeteneğe sahip olduğunu altını çizen anlayıştır. Bu demektir ki, bütün bilginin zihinsel süreçlere ve akıl denetimine dayandığını söylemek yanlıştır. Sezgiciliğe göre akıl ve duyular bilgiyi oluşturmada bir yere kadar rol oynarlar; ancak bir noktadan sonra güvenilirliklerini kaybederler. Bu yüzden doğru bilginin kaynağı akıl ve duyuların dışında başka bir yetenekte aranmalıdır. İşte bu yetenek sezgidir. Sezgi, bilginin zihinde apaçık bir şekilde ifade edilmesi, bunun için de herhangi bir aracıya ihtiyaç duyulmaması durumudur. Akıl ise doğrudan ve aracısız bir biçimde bilgi verme şansına sahip değildir. Bu nedenle tam ve doğru bilginin bilincine sezgi yoluyla varılabilir. Sezgi dışındaki her yol dolaylı ve vasıtalıdır. Öyle ki, bilim ve metafizikteki buluşları sağlayan dahi sezgidir. İnsan en yetkin ve en açık olarak kendi bilincinin tecrübelerinin akışını ve süresini bilebilir. Böyle bir bilgi de akıl yoluyla yapılan analiz ile değil ancak sezginin doğrudan yapısıyla gerçekleşebilir. Çünkü gerçekliğin tek ve doğru bilgisi dille ifade edilemeyen sezginin bilgisidir. Sezginin bilgisi kavramsal ve dilsel değildir; sadece nesnenin özünü doğrudan ve aracısız verir.

Bergson deneyimi sezginin yöntemi olarak kabul etmiştir. Deneyimin yanında hata da bir sezgisel yöntem olarak ortaya çıkar. Deney ve hata insanı sezgiye yöneltir ve sezgi de yaratıcılığı beraberinde getirir. Sezgi anlaşılmaz değildir, herkes sezgi ile yaşar; sezgisel yöntemler anlayış alanını genişletir ve insani ilerlemeyi gerçekleştirir. Yalnız sezgi mistik bir düşünceden hareketle kendinden geçmeyle ilişkili bir vecd hali olarak da algılanmamalıdır. Çünkü sezgi nesnel dünyaya bakışta zekânın anladıklarına karşı çıkmaz, bilakis onlara sağlamlık verir. Sezgiyi kullanabilmenin şartı zekâdan faydalanmaktır. Bu çerçevede sezginin önemini açıklamanın bir başka yolu da dehadır. Dehayı üstün kılan yön realiteyi aracsız olarak tanımasındaki güçtür. Deha sahibi insan hayatın özünü görür, evreni idame ettiren dinamik güç ile doğrudan temas geçer. Sezgi ise dehadan da öte bir yetidir. Öyle ki, zekâ ile bir şeyleri kavramaya çalışmanın bazen başarısızlıkla sonuçlanmasını engelleyecek olan araç sezgidir. Bir anda yakalama, bir anda kavrama olan sezgi, dıştan bakmak değil hadisenin içinde olup onu yaşamaktır. Gerçeğin dolaysız olarak doğrudan kavranmasını sağladığı için de içgüdüden farklıdır. İçgüdüyü tutkularından kurtarır ve insanda uyku halinde olan bilinci uyandırır. Bu anlamda sezgi kendi bilincine varmış bir içgüdüdür.

Bergson felsefesinde sezgi gerçekliğin şemasını veren bir aracı değil bizzat kendisini verme imkanını sağlayan bir güçtür. Bu çerçevede analiz ile sezgi birbirinden ayrılmalıdır. Çünkü analiz nesnenin etrafında dolaştırmaktan başka bir işe yaramazken sezgi nesneye nüfuz edilebilmesini mümkün kılar. Analiz ile elde edilen bilginin nesnenin nasıl gözlendiğine bağlı olarak değişmesine ve dolayısıyla göreceli olmasına rağmen, sezgi ile elde edilen bilgi sürecinde nesneyle doğrudan bir temas içinde olma ve gözlem şekline bağlı olarak ortaya çıkabilecek kısıtlamalardan bağımsız olma söz konusudur. Sezgi ile nesne, gerçekte nasılsa öyle kavranır. Bergson *Yaratıcı Evrim* adlı eserinde bu konuda şunları söylemiştir: "...Çevresinde dönüp durmaya mahkûm olduğu nesneyi kucaklamanın sonsuzca tatmin edilmemiş isteği içinde olan analiz her zaman eksik olan tasarımı tamamlamak için sonu gelmez bir biçimde görüş açılarını çoğaltır, her zaman eksik olan anlatımı tamamlamak için sembolleri ara vermeden değiştirir. O halde analiz sonsuza kadar sürecektir. Ama

sezgi, eğer mümkünse yalın bir eylemdir... En azından, hepsini yalın analizle değil sezgiyle içeriden kavradığımız bir gerçek vardır. Bu, zaman içindeki akışı içinde kendi öz kişiliğimizdir. Süre giden kendi benimizdir. Entelektüel veya daha çok tinsel olarak başka hiçbir şeye eğilimli olmayabiliriz. Ama kesinlikle kendimize eğilimliyiz...”¹¹

Bergson deneyimlerin anlatılabilmesi için sembollere başvurulduğu için bilginin büyük ölçüde kavramsal ve yüzeysel olduğunu savunmuştur. Çünkü bu semboller yaklaşık ifadelerdir ve dolayısıyla hiçbir şey hiçbir zaman olduğu gibi tasvir edilemez. Bu bakımdan zorunlu olarak sembollere bağlı olan bilim doğanın içsel yapısını tam olarak açıklayamaz. Dolayısıyla hem empirizm hem de rasyonalizm yetersiz kalır. Şöyle ki, çağrışım kanunlarıyla kurulmuş, daha çok psikolojik tahlile dayanan empirizm, zihnin boş levha olduğunu ve bilginin de dış etkilerden doğduğunu, analizlerde gerçeklik arayarak metafiziğin temelinde bulunan şahsiyetin birliğini ihmal ettiği için eleştirilmelidir. Rasyonalizm de temelde kavramları *a priori* şartlara bağlaması açısından empirizm kadar pasif ve kavramsaldir. Hayatı entelektüel açıdan yorumlar ve zorunlu doğrular arar. Rasyonalizm sezgi ile doğrudan doğruya temas edilen gerçeklikle ilgilenmediği için yetersizdir. Empirizmden de rasyonalizmden de kurtulması gereken felsefe, fenomenlere sadece bilimsel metotla da bakmamalı, hayatın dinamik yapısını tanıtan bir öz metot geliştirmelidir. Metafiziğin anahtarı insan şahsiyetidir. Çünkü bilgi insanın kendisini tanımasıyla başlayıp diğer şeyleri tanımasıyla devam eder. Felsefe “ben”i gerçek yüzüyle tanıyıp gerçek anlamda subjektif olmalıdır ki, realiteyi derinlemesine kavrayabilsin ve bilimle metafiziğin kavgası çözülebilsin. Nitekim Kant’ın sezgiye önem vermemesi onun metafizik anlayışını yüzeyselleştirmiştir. Çünkü bilginin vazgeçilmez gerçeği sezgidir. Bilginin kategorilerle ifade edilmesi (Aristoteles ve Kant) yetersizdir ve felsefenin sadece tez-antitez açısından ele alınması (Hegel) da felsefeyi statik hale getirdiği için yanlıştır. Bilginin kaynağı hem numen hem de fenomen alana açılan sezgidir. Sezgi ilkesiyle insan akılcılık ve değişme yoluyla bilgiyi kavrar.

¹¹A. Cuveillier, *Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler*, s. 151.

Herakleitos gibi realitenin durgun bir bütün olarak düşünölemeyeceğini, her şeyin değiştüğünü, hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığını, hayatın sürekli akmakta olduğunu benimseyen Bergson, bu yüzden durgun tümeller düşünmenin yanlış olduğunu savunmuştur. Bu düşüncesini insan, insan özgürlüğü ve insan iradesi görüşlerine de yansıtan düşünürün felsefesinin en önemli noktası yine her şeyin değişmesini temele alarak ifade ettiği *hayat hamlesi* anlayışıdır. Buna göre hayat, mekanizm ve finalizm ile açıklanamayan ancak içten içe geçen ve geçerken de yaratan bir durumdur; bu yaratma hadisesinin adı da hayat hamlesidir. Hayat hamlesi, Bergson'un evrim ile ilgili görüşlerinin hareket noktası olmuştur. Zaman, Tanrı, hareket, evren ve ahlak ile ilişkili görüşler de dile getiren Bergson, 20. yüzyılın pozitivist isimlerinin arasından sıyrılan bir düşünür olarak, eserlerini yorumlayanlar tarafından Platon'a ve Hegel'e benzetilse de özgün bir çizgide ilerlemiş, özellikle eski rasyonalist sisteme karşı çıkmıştır. Evrim, hayat, sezgi ile ilgili düşünceleri 20. yüzyıla damgasını vuran Bergson, dinsel eğilimin temsilcisi olacak kadar da dine yakın olmuştur. Bunun sebebi, Bergson'un dinde medeniyetin eksikliklerini giderecek bir teselli ve inanç olduğunu düşünmesidir. Çağının ileri gelen Fransız filozofu Bergson'un etkilediği isimler arasında *William James* (1842–1910) ve *Alfred North Whitehead* (1861–1947) sayılabilir.

Şimdiye kadar ana hatlarıyla vermeye çalıştığım bilgi kuramları elbette akılcı, deneyimci, duyumcu, eleştirel ve sezgici akımların ve bunların temsilcilerinin görüşlerinden ibaret değildir. Ancak bu akımların başlıca isimlerinin bilgiyle ilgili ortaya koydukları fikirler, hem her birinin kendi felsefi sistemlerinin bütününe belirlemiş hem de zincirleme bir biçimde çağdaşlarını hatta çağdaşları olmayan düşünürleri derinden etkilemiştir. Bu yüzden ben bu anlayışları ve bunların başlıca temsilcilerini ele almayı uygun gördüm. Bunun yanında bu isimlerin, benim bu çalışmamın temelini oluşturan Descartes ile öncül ve ardıl olmak bakımından yakın ilişkileri olmuştur. Bir rasyonalist olarak Descartes, akılcı bilgi kuramının önemli isimleri olan Sokrates, Platon ve Aristoteles felsefelerinin etkilerini taşımıştır. Öte yandan deneyimci bilgi kuramının kurucusu Locke, Descartes felsefesine eleştirel bir tavır takınarak karşı çıkmış ve ardından gelen düşünürlerin felsefelerini de ardı

ardına etkisi altına almıştır. Bunların belli başlıları, duyumculuğun babası Condillac, eleştirelciliğin kurucusu Kant ve sezgiciliğin temsilcisi Bergson olmuştur. Bütün bu düşünürleri genel bilgi kuramları çerçevesinde ele aldıktan sonra, şimdi felsefenin bir alt disiplini olan epistemolojiyi bir bütün olarak ele alıp bu disiplinin genelinde hangi noktaların problem alanı kabul edildiğini ve bu disiplinin bilginin hangi taraflarıyla ilgilendiğini incelemeye çalışmamız yerinde olacaktır.

Çalışmanın en başında da belirttiğim gibi epistemoloji, bilginin kaynağını ve değerini araştırıp; doğruluğunu, doğasını ve sınırlarını inceler. Felsefe tarihinde epistemoloji konusunda düşünce üreten hemen her filozof, bilgi ile ilişkili en temel olgular olan doğruluk ve gerçeklikten hareket etmişlerdir. Bilginin mümkün olup olmayacağı ve varsa doğası ile sınırlarının ne olduğuna dair problemler epistemolojiyi ilgilendiren problemler olmuştur. Bilginin mümkünlüğü konusunda İlkçağ Yunan felsefesi kuşkucularının takındığı olumsuz tavra karşılık, Sokrates ile birlikte doğru bilginin mümkün olduğu görüşü yayılmış ve kendisine Platon ile Aristoteles gibi önemli yandaşlar bulmuştur. Bilginin mümkün olduğu görüşünün ileriki yüzyıllarda da benimsenmesi, beraberinde bu bilginin doğru olup olmadığı yolundaki tartışmaları getirmiştir. Doğruluk problemi de, farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir kısım düşünür *uyuşma* kavramını temele aldıkları bir doğruluk analizi yapmışlardır. Bu uyuşma teorisine göre bilgi, nesnesi ile çakışıyor, dış dünyada bilinen nesne ya da olguya uyuyorsa doğrudur. Özellikle bilginin kaynağının duyu ve deney olduğunu savunan deneyimci ve duyumcu düşünürlerin benimsediği uyuşma teorisi; öznenen bağımsız olarak nesnenin var olduğunu ve bilginin de, zihinden bağımsız olarak varolan nesne ile kurulan ilişki sonucunda o nesneden elde edilen duyum ve deneyimlere dayalı olarak gerçekleştiğini kabul eder. Doğruluk problemi ile ilişkili olarak ortaya atılan görüşlerden bir başkası bilgiyi *tutarlılık* bakımından inceler. Buna göre zihindeki düşüncelerin birbirleriyle tutarlı olması doğru bilginin ölçütüdür. Zihindeki bir tasarım, bu tasarımın öncesinde varolan daha asli bir tasarımla tutarlılık arz ediyorsa elde edilen bilgi doğrudur. Bu demektir ki zihin, önceden getirdiği birtakım değişmez ilke ve bilgilere sahiptir; yeni gelen bilgilerin doğruluk ölçütü olarak da bu değişmez ilke ve bilgileri kullanır. Anlaşılacağı üzere doğruluk ölçütü olarak tutarlılığı kabul eden düşünürler

akılcılardır. Öyle ki, akılcıların temel doğruluk ilkeleri, mantığın ve aklın işleyişinin de temel ilkeleridir. Bu iki doğruluk ölçütüne ek olarak *pragmatik* doğruluk ölçütü de kendini gösterme fırsatı bulmuştur. Bu ölçüt bilgiyi yararlı olması ve belli bir amaca hizmet etmesi şartıyla doğru kabul eder. Pragmatik doğruluk ölçütü, her türlü değerlendirmenin temeline faydayı koyan; bir şeyi, sonucunda fayda sağlıyorsa doğru olarak kabul eden *faydacı (pragmatist)* anlayışa dayandırılabilir bir ölçüttür. Buna göre doğruluk pratik amaca ve uygulamaya dayalı olarak gerçekleştiği için, tamamıyla bir şeyin sonucuna bağlı olarak ortaya çıkan bir değerlendirme şeklidir. Dolayısıyla bilgi amaca hizmet eden pratik bir anlam kazanır ve sonuca dayalı bir değerlendirme açığa çıkar. Amaç mümkün olduğu kadar fazla fayda elde etmektir; bu faydaya dayalı ve yönelik her türlü bilgi de doğrudur. Yaygın olarak Amerikan felsefesinde ortaya çıkan ve en önemli temsilcisi kendini radikal empirist olarak niteleyen William James olan pragmatizm Amerikan geleneğinin düşünce biçimini yansıtmaktadır.

Mümkün olup olmadığının ardından neye göre doğru neye göre yanlış olacağı tartışılan bilginin nereden elde edildiği konusu da düşünürleri meşgul eden bir konu olmuştur ve bu konudaki görüşler iki zıt anlayışın görüşleri çerçevesinde biçimlenmiş; kimi isimler bu iki anlayıştan birinin yanında olmuş, kimi görüşler bu iki anlayışı uzlaştırma yoluna gitmiştir. Bu anlayışlar akılcılık ve deneyimciliktir. Bilginin kaynağında yalnızca aklın olduğunu ve dolayısıyla en yetkin bilginin de matematik olması gerektiğini savunan akılcılığa karşı deneyimcilik, bilginin kaynağında yalnızca algı ve deneyimin bulunduğu savunmuş ve yetkin bilgi olması gerekenin de doğa bilimleri olduğunu savunmuştur. Bu iki zıt görüş çerçevesinde belirlenen bilginin kaynağı problemi, bilginin kapsamının ve sınırlarının da araştırılmasının yolunu açmıştır. Bu araştırma iki değişik yorumun sahneye çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan birisi Berkeley önderliğindeki *içkin idealizm* olmuştur. İçkin idealizme göre zihin sadece kendi duyuları ile elde edebileceği bilginin sahibi olabilir ve kendi içkinliğinin dışına çıkamaz. Ne kadar algılanıyorsa, algının sınırı nereye kadar gidiyorsa; bilginin sınırı da oraya kadar gider ve oraya kadar bilinebilir. Nesnenin varlığı algıya bağlanmış ve dolayısıyla özneye indirgenmiştir. Eğer bir şey en az bir öznenin zihninde bulunuyorsa var olarak kabul

edilir. Dünya da, bilgi de algılanabilenler üzerine kurulmuştur. Bir şey bir zihnin algısı içinde yer almıyorsa yoktur. Dolayısıyla bilginin sınırı algılayabilinen ile aynıdır. Algılanmak suretiyle zihinde yer almayanlar bilgi olamaz. Özne nereye kadar giderse bilgi de oraya kadar gider. Bilginin kapsamı ve sınırları konusunda geliştirilen görüşlerden ikincisi Kant'ın ortaya attığı *aşkın idealizmdir*. Aşkın idealizm bilginin gerçekten varolan nesnelere nüfuz edip edemeyeceğini ve bilginin gerçekte varolmayan sanılarla ilişkili olup olmayacağını araştırmıştır. Bu araştırma sonucunda da bilginin nesnelere nüfuz edemeyeceği, ulaşamayacağı ve gerçekte varolmayan sanılarla, fenomenlerle ilişkili olduğu kanaatine varmıştır. Buna göre özne kendisinden bağımsız olarak varolan nesnelere bilgisine ancak kendinde varolan yapı sayesinde ulaşır. Fenomen ve numen alem ile ikisinin arasındaki ayırıcı sınır duyulara malzeme veriyorsa fenomen, vermiyorsa numendir. Fenomenal dış alemde duyulara gelen her etki bilginin elde edilebileceği bir alt yapı oluşturur. Oysa dış dünyada duyulanabilme, malzeme verme şansı olmayan, ancak varlıkları kabul edilen şeyler (Tanrı, ruh) de vardır. Bu varlıkların ait olduğu numenal aleme dair şeylerin bilgisi imkansızdır. Çünkü o bilgiyi gerçekleştirebilecek duyu bilgisi yoktur.

İçkin idealizm ve aşkın idealizm dışında, bilginin kapsam ve sınırları konusunda ortaya çıkan bir diğer anlayış, *realizmdir*. Realizm, içkin idealizme karşı olarak zihnin sadece kendi duyuları aracılığıyla elde edebileceği bilginin sahibi olmayacağını, kendi içkinliğinin dışına çıkabileceğini ve nesnenin bizzat kendisine ulaşabileceğini savunmuştur. Öte yandan aşkın idealizmle ilişkili olarak da fikir yürüten realizme göre, gerçekliğin kendisine ulaşamayacağını savunan aşkın idealizm yanılmıştır. Realizm dış dünyanın, dış dünya bilgisinin de olanaklı olduğunun altını çizmiş, bilgiyi reel olan dış dünya ile sınırlamıştır. Reel alem nereye kadar gidiyorsa bilgi de oraya kadar gider. Reel alem de sınırsız olduğuna göre, bilgi sınırsızdır. Realistler sınırsız ve öznenin bağımsız olan bu alemde, öznenin ulaşabileceği kadar sınırsız olarak ulaşma potansiyelinin olduğu bir bilgi ileri sürerler. Bilginin tek ölçüsü, öznenin algısı ve deneyi olmamasıdır. Özne ile nesnenin algısı arasındaki ilişki tek boyutlu değildir. Özne kendi nesnesinin gerçek bilgisine ulaşabilmek için zihin algısının ötesine geçer.

Fransız filozofu *Auguste Comte* (1798–1857) tarafından kurulan pozitivistizmin de bilginin kapsam ve sınırları hakkında söyleyecekleri olmuştur. Toplumsal düzen için felsefe yapan ve pozitivist anlayışı da bunun için geliştiren Comte bilgiyi olgularla sınırlamıştır. Buna göre olgusal olmayanın bilgisi yoktur. Olgusal olmayan her bilgi metafiziksel spekülasyondur. İnsan düşüncesinin *teolojik*, *metafizik* ve *pozitivist* olarak adlandırdığı üç temel evreden geçtiğini belirten Comte'un teolojik evre ile kastettiği, insan düşüncesinin en ilkel biçimidir. Bu evrede olaylar ilahi kaynağa dayalı olarak açıklanmaya çalışılmış, ileri antropomorfik (insanı tanrılaştırma) ve animistik (her şeyi canlı olarak görme) bir düşünce şekli benimsenmiştir. Bu dönem dinsel içeriklidir; insanların açıkladıkları ve açıklayamadıkları her şey tabiatüstü güçlere dayanır. Bu dönemde kaydedilen gelişmeler metafizik dönemin kendini göstermesine neden olmuştur. Metafizik evrede olaylar soyut kavramlara dayalı olarak açıklanmıştır. Daha çok felsefenin ağırlığı hissedilmiştir. Felsefe akli ve akla dayanan düşünceyi temele aldığı için aklın tartışılmaz üstünlüğü kabul edilmiş, bu dönem kendini felsefede açığa çıkarmıştır. Ancak bu dönemin olgusal olarak gözlenemeyen pek çok bilgiyi de içermesinden dolayı elde edilen bilgilerin doğrulanma şansları azdır. Bu yüzden düşünce pozitivist evreye geçmek durumundadır. Pozitivist dönemin en önemli özelliği, bilginin en üst düzeyinin yani olgular arasındaki ilişkinin tespit edilebildiği bir bilgi edinme süreci olmasıdır. Bu da bilginin dış dünyayla, olgularla sınırlı olması anlamına gelir. Onun ötesindeki her şey metafiziksektir.

Pozitivistizmin bu görüşlerinin farklı bir versiyonu olarak neopozitivist anlayış ise bilgiyi önermeler ile sınırlamıştır. Olgularla bilginin arasındaki ilişkinin incelenmesinden ziyade bu ilişkiyi dile getiren önermenin incelenmesi bilgi açısından önemlidir. Bilgi elde edinme sürecinde dış dünyadan zihne doğru bir kayma söz konusudur ve bilgisi ifade edilip analizi ön plana çıkarılan dildir. Dolayısıyla bilgi, önermelerin anlamlarıyla sınırlıdır. Önerme anlamlıysa bilgi açısından değerlidir. Önermenin anlamlılığı da doğrulanabilirliği ile ilişkilidir. Bilginin sınırı doğrulanabilirliği kadardır; doğrulanabilen önermeler anlamlıdır. Önerme anlamlı ise değerlidir; aksi takdirde bilgi açısından hiçbir şey ifade etmez.

Bilginin ne olduğunu, bilgi elde etme sürecinin nasıl işlediğini ve bu konuda felsefe tarihinde ortaya konmuş anlayışları değerlendirmekle işe başladığım bu çalışmanın ana teması olan kartezyen epistemoloji için yeterli ön hazırlığı yaptığımız kanaatiyle, Descartes ve onun büyük etkiler uyandırmış felsefesine geçmemizin vaktinin geldiğini düşünüyorum.

İKİNCİ BÖLÜM

KARTEZYEN EPİSTEMOLOJİ

Kartezyen felsefe Descartes'in ortaya koyduğu felsefenin adıdır. Descartes'in bıraktığı iz o kadar derin olmuştur ki; günümüze, Descartesçilik olarak adlandırılan bir bakış açısını yadigar bırakmıştır. Ancak Descartesçiliğin yüklendiği anlam, filozofların onu sistemlerine dahil ediş şekillerine göre farklılık göstermiştir. Kimi filozoflar bütün bir Descartes felsefesini kabul etmek yerine sadece onun metot anlayışını kabul ederek matematiğin, esas alındığı bir bilim anlayışı ortaya koyma yoluna giderek Descartesçi bir çizgide ilerlemişlerdir. Yüklendiği diğer bir anlamla Descartesçilik, Descartes'in bütün felsefesini doğru olarak kabul edip bu felsefeyi anlamaya, açıklamaya ve yaymaya çalışanların genel tavrı için kullanılan bir terim olmuştur. Bunların yanında daha genel bir kullanımla Descartesçilik, Descartes'tan itibaren aydınlanma ve pozitivismin aracılığıyla analitik felsefeye kadar uzanan düşünce geleneğinin adıdır. Her ne şekilde olursa olsun Descartes sonrası filozoflar, bütün düşünceleri belli bir temele oturtup mevcut sorulara cevap vermeye çalışan bir eğilimde olmuş; evreni anlayıp açıklamaya çalışmışlardır. Neticede her biri Descartes'ın izinden giderek, evrenin matematiksel bir yapı gösterdiğini ve evren ilkeleriyle akıl ilkelerinin aynı olduğunu kabul etmişlerdir. Çünkü Tanrı hem insan aklına hem de evrene aynı ilkeleri vermiştir.

I. Descartes'in Yaşamı ve Eserleri

Adının Latinceleştirilmiş biçimi olan *Renatus Cartesius*'un felsefesinin de adını türettiği (*Cartesianism-Kartezyen*) modern felsefenin kurucusu René Descartes 1596 yılının 31 Martında Fransa'nın Touraine eyaletinin La Haye kasabasında (1802 yılında kasabanın adı La Haye-Descartes olarak değiştirilmiştir.) dünyaya gelmiştir.

Varlıklı bir ailenin üçüncü ve sonuncu çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Joachim Descartes Fransız Rennes Parlamentosunda üye olan Descartes'in annesi bir asker kızı olan Jeanne Brochard idi. Annesinin Descartes daha bir yaşındayken bir göğüs hastalığından vefat etmesi ile özel bir bakıcı ve anneanne gözetiminde geçen çocukluğu onu yalnızlığa alışık, içine kapalı ve duyarlı yapmıştır. Sekiz yaşına kadar özel hocalarla bu şekilde geçen çocukluğu Descartes'in filozof olma yolunda ilk temellerinin atıldığı yıllardır. Daha sonra, o zamanlar yeni açılmış bir Cizvit tarikatı kuruluşu olan *La Fléche Kraliyet Yüksek Okulu'na* gönderilerek on yıl boyunca felsefe, mantık, ahlak, fizik, metafizik, matematik, eski diller, Yunan ve Roma klasikleri, Fransızca, müzik, tiyatro, hatta binicilik ve eskrim dersleri almış; oldukça iyi bir eğitimden geçmiştir. Her ne kadar bu eğitimi veren hocalarını daha sonradan saygıyla ansa da, öğretilen skolastik felsefenin kitabi ve ölü bilgilerden oluştuğu, dolayısıyla verimsiz olduğunu söyleyecektir. Aynı zamanda burada aldığı matematik dersleri sayesinde tanıştığı matematiği sağlam ama eksik bulacak, bu bilimi geliştirip tam bir bilimsel yöntem olarak tamamlamak kaygısını bütün felsefesinde hissettirecektir. La Fleche Descartes'a hayatı boyunca sürececek bir arkadaşlığın temellerini de atma fırsatı vermiştir. Bu kişi Descartes'ın felsefesinin yayılma ve tanınmasında çok büyük payı olan, onun önemli kişilerle mektuplaşmasına aracılık eden ve kaleme aldığı eserlerin Antoine Arnauld (1612–1694), Pierre Gassendi (1592–1655) ve Thomas Hobbes (1588–1679) gibi başka filozoflara iletilmesini sağlayan, sık sık yer değiştirdiği dönemlerde yerini bilen tek kişi olan, kendisinden yaşça biraz büyük *Marin Mersenne'*dir.(1588–1648) La Fleche'in ardından *Poitiers Üniversitesi'*ne giden ve burada hukuk okuyan Descartes, 1616 yılında mezun olduğunda avukat olmaktansa yazar ve felsefeci olmak istediğine karar vermiştir. Araya giren askerlik görevi sayesinde Avrupa'nın birçok yerini dolaşma fırsatı bulmuş ve askerliğin getirdiği sessiz sakin yaşam onun bol bol düşünmesini sağlamıştır. 1621 ve 1628 yılları arasında dünyayı dolaşmayı Macaristan, Almanya, Fransa ve İtalya'ya giderek sürdürmüştü; ardından felsefi problemlerle baş başa kalma ihtiyacı duyarak o yılların özgür düşünceye en açık ülkelerinden biri olan Hollanda'ya yerleşmiştir. Yirmi yıl bu ülkede yaşayan Descartes bir matematikçi ve felsefeci olarak hayatının en önemli eserlerini kaleme almış ve bütün Avrupa'da bir şöhret sahibi olmuştur. Yandaşı olduğu kadar tenkitçisi de eksik olmayan Descartes

tenkitlerden bunaldığı bir zamanda, 1649 yılında *İsveç Kraliçesi Christine'in* kendisinden özel öğretmeni olması teklifini alır. Kraliçenin amacı felsefi eğitimi ilerletmek ve ülkesinde bir akademi kurmaktır. Daha önce mektuplaştığı ve mektuplarda felsefi problemlerini çözmesine yardım ettiği bu aydın kraliçenin teklifini kabul ederek İsveç'e yerleşen düşünür, İsveç'e hâkim olan ağır kış iklimini bedeninin kaldıramaması sonucu, beş ay sonra 11 Şubat 1650'de annesi gibi bir akciğer hastalığından vefat etmiştir.

Descartes'ın hayatında mektuplar önemli yer tutmuştur. İlk mektuplarını yazdığı kişi Hollanda'da tanıştığı ve büyük bir saygıyla bağlandığı ünlü bilim adamı ve tıp doktoru *Isaac Beeckman* olmuştur. Hatta Descartes çok sevdiği müzik teorisi üzerine yazdığı ilk inceleme olan *Müzik Özeti (Compendium Musicae)*'ni Isaac Beeckman için kaleme almıştır. Isaac Beeckman'ın yanı sıra Descartes, *Balzac* ve *İsveç Kraliçesi Christine* gibi çok önemli ve değerli kişilikler ile yazışmıştır.

Descartes'ın felsefi anlamda ilk büyük eseri, 1629 yılında kaleme aldığı sanılan, ölümünden sonra eksik haliyle yayınlanan *Aklın Yönetimi İçin Kurallar (Regulae ad Directionem Ingenii)* olmuştur. Bu eserde Descartes, matematiksel ve rasyonel yöntemini ifade etmiştir. 1630'da *Geometri, Optik, Meteoroloji* ve *İnsan Üzerine Bir Deneme* olarak bölümlenmiş *Dünya (Le Monde)* adlı eseri yayımlanan Descartes, bilgi ve yöntem problemlerine getirdiği çözümler ile doğayı ve evreni açıklamaya çalışmıştır. Bu eserde kozmoloji, yeryüzü, gökyüzü ve bunların mekanik yasalarının dışında optik ile hayvan ve insan bedenlerinin anatomik ve fizyolojik yapıları gibi konular işlenmiştir. Evren konusunda Copernicus'tan yana olan Descartes, Bir Copernicus yandaşı olduğu için hüküm giyen Galilei'nin durumuna düşmemek için eserini yayınlamayı saklamıştır. Bu eserin tamamı olmasa da bir kısmı daha sonra *Dünya ya da Işık Üzerine Bir İnceleme* adıyla yayınlanmıştır. 1637 yılında Descartes bir otobiyografi şeklinde kaleme aldığı *Metot Üzerine Konuşma (Discours de la Méthode)* isimli eserini yayınlamıştır. Esasen *Dünya* kitabına bir giriş olarak düşünülen ancak daha sonra müstakil bir kitap olan bu eser, onun metafizik fikirlerinin öğrenilmesi açısından önemlidir. Arkasından

1642 yılında düşünürün en önemli eseri olan *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar (Meditationes de Prima Philosophia)* yayınlanmıştır. Descartes'ın aldığı eleştirileri ve onun bu eleştirilere verdiği cevapları da içeren kitap, düşünürün en önemli metafizik düşüncelerini ifade ettiği eserdir. *Meditasyonlar*'dan sonra 1644 yılında sistematik bakımdan başyapıt sayılabilecek *Felsefenin İlkeleri (Principia Philosophia)* yayınlanmıştır. Eserde dört bölüm ve beş yüz dört madde vardır; birinci bölümde bilgi teorisi ve metafizik, ikinci bölümde nesnelere dünyasının ilkeleri, üçüncü bölümde evren üzerine öğretiler, dördüncü bölümde yerin fiziksel yapısı ele alınmıştır. Descartes bu eserinde daha önceki eserlerinde dile getirdiği düşüncelerini sistematik ve düzenli olacak şekilde toparlamıştır. Felsefe, metafizik ve evren ile ilgili fikirlerini bu eserlerinde kaleme alan Descartes, hayat ve ruh ile ilişkili düşüncelerini de iki eserde belirtmiştir. İnsanın ruhsal durumunu ve ruh beden ilişkisini çözümlenmeye çalıştığı eseri, ahlak teorisine ilişkin fikirlerini de kaleme aldığı *Ruhun Tutkuları (Les Passions de l'ame)* dır. Hayat ve insan ile ilgili fikirlerini ise *İnsan Üzerine İnceleme (Traité de l'homme)* adlı eserinde dile getiren Descartes bu kitapta bir fizyoloji öğretisi geliştirmiştir.

Sayıdığım bu eserlerden *Müzik Özeti, İnsan Üzerine İnceleme* ve Descartes'ın *Mektupları* düşünürün ölümünden sonra, diğer eserler ise Descartes hayattayken yayınlanmışlardır.

II. Descartes'ın Bilgi Felsefesi

Descartes'ın bilgi felsefesinin en önemli özelliği *temelselcilik (foundationalism)* çerçevesinde şekillenmiş olmasıdır. *Tutarlılık (coherentism)* adı verilen bir başka bilgi anlayışının karşısında bulunan temelselcilik, aynen temelleri sağlam bir binanın üst katları da nasıl sağlam oluyorsa, kesin ve şüpheye yer bırakmayacak doğrulara dayanan bilgilerden yola çıkarak oluşturulan bilgi dağarcığının da o kadar sağlam olacağına altını çizer. Temselci bilgi anlayışının en önemli isimlerinden biri M.Ö. 300 civarında yaşadığı sanılan *Eukleides* olmuştur. Eukleides'in ortaya attığı geometri sistemine göre ispatlar; en temelde yer alan birkaç

ilke ve kavramdan türetilir. En temelde yer alan ilke ve kavramların doğruluğu kendilerine dayanırken, ispatların doğruluğu bu en temel ilke ve kavramlara dayanır. Descartes da hayranı olduğu Eukleides gibi bilgiyi bu şekilde inşa etme işine girişmiştir. Metodik şüphesi sayesinde kendi varlığından şüphe götürmeyecek biçimde emin olan ve bu çerçevede ilk olarak kendi benliğinin bilgisine ulaşan Descartes'ın epistemolojisinin de temel kavramı *idedir*. Descartes'ın ideden kastettiği iki şey vardır. "...burada bu idea sözcüğünde iki anlamlı bir şeyin olduğudur, çünkü ya anlağımın bir işlemi olarak görülüp özdeksel olarak alınabilir ve bu anlamda benden daha eksiksiz olduğu söylenemez; ya da bu işlem tarafından temsil edilen şey olarak görülüp nesnel olarak alınabilir ki, anlağımın dışında var olduğunu kabul etmemiz gerekmez de, özü nedeniyle gene de benden daha eksiksiz olabilir..."¹² Buna göre kartezyen epistemolojide ide hem maddi hem de temsili olmak üzere iki gerçeklik çerçevesinde ele alınmıştır. Maddi gerçeklik, idenin bir zihin, bir düşünce kaynaklı olması durumunda söz konusu edilen gerçekliktir. Öte yandan temsili gerçeklik, idenin bir nesneyi temsil etmesi durumunda edindiği gerçekliktir. Descartes'ın üzerinde durduğu gerçeklik tipi ise temsili gerçeklik olmuştur. Dolayısıyla ide burada, zihnin dışındaki nesnelere özlerinde sahip oldukları gerçeklik çerçevesinde gösterir. Nitekim bütün idelerin maddi gerçeklikleri aynı iken temsili gerçeklikleri değişiklik gösterir. Maddi gerçeklikler birer zihinsel düşüncedirler, ama temsili gerçeklikler temsil ettikleri nesnelere ile bağlantılı olarak farklılık gösterirler. Bu demektir ki, ideler maddi gerçeklikleri sayesinde değil, temsili gerçeklikleri sayesinde birbirlerinden ayrılırlar. Nesnel gerçeklik çerçevesinde temsil ettikleri gerçekten varolan ideler doğrudurlar ve temsil ettikleri varlıklara uygunluk gösterirler. Bununla birlikte temsil ettikleri varlıklar gerçekte varolmayan ideler de vardır. Bu ideler doğru değil yanlış olarak nitelenirler ve elbette temsil ettikleri varlıklarla aralarında bir uygunluktan bahsedilemez. Buna örnek olarak gerçekte varolmadığı için yanlış diye niteleyebileceğimiz ancak temsili bir gerçekliği olan *Kanathlı At* idesi verilebilir. Burada bahsedilen uygunluktan kastedilen idelerin temsil ettiği niteliklerin gerçekte maddi olarak varolmasıdır. Dolayısıyla bir ide nesnesine uygunsa, o nesnenin sahip olduğu bütün nitelikler, nesneyi temsil eden ide tarafından zihinde temsil ediliyor demektir.

¹² Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, s. 83-84.

Kartezyen epistemolojide içerikleri bağlamında bu şekilde maddi ve temsili olarak değerlendirilen ideler kaynakları açısından da bir değerlendirmeye tabi tutulmuşlar ve bunun sonucunda üç farklı kaynaktan gelen üç farklı ide şekli belirlenmiştir. Descartes'a göre ideler ya dışarıdan gelirler ya doğuştan gelirler ya da zihin ürünüdürler. Dışarıdan gelen idelerin kaynağı duyulardır. Duyular yanıltıcı olabildikleri için dışarıdan gelen ideler güvenilir değillerdir. Doğuştan gelen ideler zihnin doğrudan doğruya, aracısız olarak elde ettiği idelerdir. Bu ideler apaçıkıtlar ve bu açıklık da zaten doğrudan doğruya zihinde mevcuttur. Zihin doğrudan doğruya bir bilgi elde ediyorsa o bilgi zihnin çok kolay ulaşabileceği bir yerdedir, kendisindedir, doğuştandır. Bu çerçevede bu ideler zihnin kendi içeriğinde ortaya çıkan ve değiştirilmesi çok zor olan idelerdir. Buna örnek olarak Tanrı fikrini ve matematiksel kavramları veren Descartes, *kanatlı at*, *altın dağ*, *zümrüd-ü anka kuşu* gibi zihin ürünü olan idelerin gerçeklikle uyuşmayan, zihinde yaratılan ideler olduğunu belirtmiştir. Dışarıdan gelen ideler Descartes'a göre önemlidir; çünkü bu ideler nesnelere temsilcileridirler. Zihnin nesnelere bilmesinin tek yolu da idelerdir; dolayısıyla nesnelere bilmek mümkün değildir, nesnelere idelerine sahip olduğu sürece bilinebilirler. Ancak burada problematik bir taraf karşımıza çıkar. Eğer nesnelere sadece temsilcileri olan ideler vasıtasıyla biliniyorlarsa ve açık-seçik olmayan ideler doğru değilse dış dünyanın varolduğundan emin olmak biraz güçleşir. Ancak bu konuda Descartes'ın bulduğu çözüme, birazdan felsefesinin bütünü ele almaya çalışırken ikinci kısımda değineceğim; Descartes nesnelere varolduğunu ispatlayacak.

Bir akılcı ve *a priorist* olan Descartes'a göre elbette yalnızca doğuştan bilgi şüphe götürmeyecek biçimde kesin ve doğrudur. Ancak Descartes bu katı doğuştancılığın dolaylı eleştirilmiştir. Empirizmin kurucusu olan Locke, Descartes'ı, doğuştan idelerin herkeste bulunması gerekliliğine rağmen çocuklarda ve zihinsel engellilerde neden bulunmadığı yönünde tenkit etmiştir. Descartes bu eleştiriye tenkitçilerini tatmin etmemekle birlikte yalnızca çocuklar konusunda cevap vererek bu idelerin çocuklarda bulunduğunu ancak çocuklar henüz zihinsel bir

olgunluğa erişemedikleri için gün yüzünde olmadığını, çocuklar bu olgunluğa erişince kendilerini göstereceğini söylemiştir.

İdelerin ve dolayısıyla bilginin içeriklerini ve elde edildikleri kaynakları bu şekilde dile getiren Descartes, zihnin neden yanlışlara düştüğü üzerine de düşünmüş ve yanlışların sebeplerini bulmak için bir formül geliştirmiştir. Buna göre, Tanrı'nın yetkinliğinden ötürü aldatıcı ya da yanıltıcı bir varlık olmayacağını kanıtını ilerde göreceğiz. Bu da şunu ifade eder ki, zihindeki yanlış bilgilerin sebebi insan dışındaki bir varlık ya da kötü cin değildir. Bu durumda yanlış bilgilerin nedeni insanın ta kendisi olacaktır. İnsanda onun yanlışla düşmesine sebep olan şey, bilgiyle ilişkili olarak insanın sahip olduğu ve insana Tanrı tarafından verilen iki yetiden birisi olan iradedir. Anlama yetisi zihnin bütün fonksiyonlarını içeren bir muhtevaya sahip olmasına rağmen sınırlı bir yetidir. Onaylayan ya da reddeden yeti olan irade anlama yetisinin sınırlı olmasından ve onun bulgularına sadık kalmamasından dolayı, açık seçik olmayan bilgileri bile onaylayabilir. İşte yanlış bilgilerin sebebi insanın iradesi ve bu yüzden dolaylı olarak yine insandır.

“Descartes bir öğretmen olarak değil, bir araştırmacı, bir bulucu ve bulduğunu aktarmaya meraklı bir kişi olarak kalem kullanır. Onun üslubu kolay ve iddiasızdır, öğrencilerden çok, zeki insanlara seslenir; dahası, olağanüstü bir çekiciliğe sahiptir. Modern felsefe için, öncüsünün bu denli hayranlık verici edebi bir üsluba sahip olması büyük şanstır.”¹³ Russel'in bu ifadesiyle önemi yeterince anlaşılan Descartes'ın ortaya koyduğu epistemolojiyi, onun felsefesinin bütününden soyutlayarak anlamak ya da anlatmak oldukça sağlıklı olacaktır. Descartes'ın bilgi felsefesini anlamamanın yolu onun felsefesini oluştururken hangi amaç için ve hangi yöntemi kullanarak harekete geçtiğini bilmekten geçer. Mekanik doğa resminin temelini ve meşrulaştırılmasını sağlayacak hayli gelişmiş bir metafizik sistemi ortaya koyan ve dünyayı özne-nesne, zihin-madde olarak ikiye bölmek suretiyle bir ikinci metafizik teorisi oluşturan Descartes'ın, yaşadığı çağın bütün karışıklıklarına rağmen yeni bir bilim ve felsefe oluşturmak için verdiği uğraş, yeni bir araştırma yöntemi

¹³ B. Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, s. 311.

için de harekete geçmesine neden olmuştur. İlk olarak önceden kabul görmüş bütün düşünce ve inançların sorgulanması esasına dayanan bu yöntem, aklın yapısını ve zihinsel güçleri belirlemek ve bu güçleri birtakım kural ve yöntemlerle düzenlemek amacını gütmüştür. İncelemelerin amacının akla, karşısına çıkan her şey üzerine sağlam ve doğru yargılara varmayı sağlayacak bir yönetim vermek olması gerektiği düşüncesine bağlı kalarak Descartes, bu iki amaca da hizmet edebilecek tek bir yöntem olduğuna karar vermiş, bu tek yöntemin matematiğin yöntemi olduğunu düşünmüştür ve hatta matematik hakkında öylesine derinleşmiştir ki, sonuçta analitik geometriyi bulmuştur. Çünkü ona göre matematiğin kavramsal ve yönetsel açıdan sahip olduğu açıklık, formüllerinin kesinliği ve matematiksel akılyürütmenin sağlamlığı, kullanmak istediği yöntemin başlıca özellikleri idi. Buradaki temel hareket noktası matematikte ortaya konulan bilgilerin açık, seçik ve kontrol edilebilir ve dolayısıyla güvenilir olduğuna ilişkin inançtır. Böylece özel bir konu ile sınırlanmaksızın düzen ve ölçü üzerine çıkabilecek her problemi cevaplayabilecek genel bir bilimin bulunmasının gerektiği açıktır ve bu bilim de *evrensel matematiktir*. Descartes'ın çeşitli bilim dallarındaki farklı içeriğe karşı çıkararak, bütün bilim dallarına tek bir yöntemin uygulanabileceğini düşündüğü açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu fikirlerde yeni doğa biliminin de büyük rolü olmuştur. Çünkü bilindiği üzere bu bilimi başlatan Copernicus ve özellikle de Galileo'ya göre, doğanın birliği söz konusudur ve matematik bir yapısı vardır. Bu özellikleriyle matematik sayesinde, soyut olan şeyler somut olanlara ve somut olan şeyler soyut olanlara aktarılabilir. Yani matematiğin yaptığı, aklın formlarının pratiğe dökülebileceği bir ortam hazırlamaktır. Nasıl ki felsefede ilk öğretilerle hareket ederek sonuca varma çabası varsa, matematikte de genellemelerden hareketle sonuçlandırma yapma şansı vardır. Tümdengimsel bir yöntem olmak açısından matematiğin formüllerinin deney ve gözleme dayalı olarak açıklanmaması, empirik yöntemlerle test edilmemesi ve sadece akıl yoluyla doğrulanabilen formüller olması da matematiksel yöntemin şüphe götürmezliğinin bir kanıtıdır. Demek ki insan zihninin temel gücü dedüksiyon (tümdengelim) olacaktır. Tümdengelim yanında sezgiyi de açık ve seçik bilgiye ulaşma yollarından biri olarak kabul eden Descartes, "Düşünce konusu olan şeylerde araştırılması gereken şey başkasının ne düşündüğü ya da kendimizin yapacağımız sanılar değildir, ama sezgi ile açık ve seçik olarak görebileceklerimiz ya da

yapabileceğimiz kesin çıkarsamalardır: zaten bilim başka türlü edinilmez.”¹⁴ demiş ve sezgiyi, dikkatli ve arı zekânın onca kolaylıkla ve belirgin olarak biçim verdiği ve anladığımız şey üzerine herhangi bir şüpheye kesinlikle yer bırakmayan kavram olarak tanımlamıştır. Sezgi apaçık doğruları, tartışılmaz ilkeleri açık ve seçik olarak hiçbir kuşkuya meydan vermeden bilme imkanı verir. Birtakım doğruları sezgi sayesinde açık ve seçik olarak kavrayan zihnin bu şekilde kavradığı doğrulardan bilmediği başka doğruları çıkarabilmesi ise tümdengelim sayesinde gerçekleşir. Aklın sezgi ve tümdengelim dışında başka bir gücü yoktur; zaten başka bir güce gerek de yoktur. İşte temin edilmeye çalışılan yöntem, bu iki gücün açık ve seçik bilgiye ulaşmasını sağlayacak olan kuralları belirleme görevini üstlenmiştir. Descartes bu çerçevede dört tane kuraldan bahsetmiştir. Ancak kurallara geçmeden önce Descartes’ın sezgi dediği gücün Kant felsefesinde neye karşılık geldiğine kısaca bir göz atabiliriz. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki, Descartes’ın açık, seçik ve kesin bilgi dediği şey, aynı olmamakla birlikte *Kant’ın sentetik a priori bilgilerine* karşılık gelmektedir. Descartes sezginin açık ve seçik bilgi vermedeki kesinliğine ‘2 ile 2 ve 3 ile 1 aynı şeydir, sezgi yoluyla yalnızca 2 artı 2’nin 4 ve 3 artı 1’in de yine 4 ettiğini değil, ayrıca bu iki önermenin zorunlu yargı olarak, ilkin verilmiş olan üçüncü önermeyi içerdiğini de görmek gerekir’¹⁵ sözleriyle matematiksel kanıtlar vermiştir. Bu cümleleri Kant’ın diliyle söylersek bunlar sentetiktir. Çünkü ona göre matematik yargılar bütünüyle sentetiktir. Ancak bunun yanında deneyim yargıları da bütünüyle sentetiktir. Matematik yargılar ile deneyim yargıları arasındaki fark, matematik yargıların daima *a priori* yargılar olmalarıdır. Descartes da matematiksel yargıların *a priori* olduklarının altını çizmiştir ve yine Descartes nasıl ki matematiksel yöntemi bütün bilimler gibi fiziğe de uyguladıysa Kant da matematikte bulduğu bu sentetik *a priori* bilgilerin fizikte ilkeler olarak geçmesi gerektiğini söylemiştir. Kant bunu daha genel olarak, aklın tüm kuramsal bilimlerinde sentetik *a priori* yargıların ilkeler olarak içerildiğini belirterek ifade etmiştir. Kant’a göre sentetik olma, yani bilimizi genişletme bir özne kavramıyla bağıntılı olmasına rağmen onun içinde olmayan bir şeyin ona bir yüklem kavramıyla verilmesi demektir. Bu Descartes felsefesinde tümdengelimle yapılan şeydir. Öte yandan elde edilen ilk ilkelere sonuçlar çıkarmanın da bir sezgi olduğu durumda, yani onun

¹⁴ Descartes, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, s. 14-16.

¹⁵ a. g. e. , s. 16.

doğrudan doğruya ve apaçık olması durumunda o zorunlu geçerliliğe sahip olacaktır. Bu da Kant'ın sentetik *a priori* bilgisindeki *a priori* tarafa karşılık gelir.

Descartes'ın kurmaya çalıştığı yöntem çerçevesinde tümdengelim ve sezginin açık ve seçik bilgiye ulaşmasını sağlayacak kurallardan birincisi doğruluğu apaçık bilinmeyen hiçbir şeyin kabul edilmemesi yönündeki *apaçıklık* kuralıdır. Öyle ki doğruluğu apaçık bilinen bir nesne bile kolayca oluşturulamaz. Çünkü açık düşünce, zihnin doğruluğu hakkında şüpheye düşmeden doğruluğunu kabul ettiği bilgidir. Açıkça görülmeyen şeylere ancak yanlış hüküm verilir. Apaçık bilgi ise doğruluğu aracısız bilinen bilgidir. Zihnin doğrudan doğruya, hiçbir kamta ihtiyaç duymadan kavradığı bilgi açıktır. Seçik bilgi de diğerlerinden kolayca ayrılabilen bilgidir. "...Açık bilgidir dikkatli bir zihne görünen ve belli olan bilgiyi demek istiyorum. Örneğin nesnenin gözlerimize görüneceği, onlar üzerinde büyük bir kuvvetle etkide bulunacağı ve böylece onları kendilerine bakacak duruma sokacağı zaman, nesneyi açıkça görürüz diyoruz; seçik bilgidir de keskin ve başka bilgilerden ayrı bir bilgiyi demek istiyorum. Öyle ki, bu bilgide onun gerektiği gibi gözden geçirene açıkça görünenden başka bir şey bulunmaz. Bilgi seçik olmadan açık olabilir, ama açık olmadan seçik olamaz..."¹⁶ Bu apaçıklık kuralını Descartes şu sözleriyle dile getirmiştir:

"...Birincisi doğruluğunu apaçık olarak bilmediğim hiçbir şeyi doğru olarak kabul etmemek: yani aceleyle yargıya varmaktan ve önyargılara saplanmaktan dikkatle kaçınmak ve vardığım yargılarda, ancak kendilerinden şüphe edilemeyecek derecede açık ve seçik olarak kavradığım şeylere yer vermektir..."¹⁷

Analize dayalı olan ikinci kuralda Descartes, bilginin açık ve seçik hale gelinceye kadar parçalanması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu kurala göre karmaşık ve belirsiz önermelerden adım adım daha basit önermelere varılacak ve daha sonra

¹⁶ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, s. 85-86.

¹⁷ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, s. 21.

bu basit önermelerden başlayıp tekrar daha karmaşık ve belirsizlerin bilgisine ulaşılacaktır.

“...İkincisi, inceleyeceğim güçlükleri daha iyi çözümlmek için her birini, mümkün olduğu ve gerektiği kadar bölümlere ayırmaktır...”¹⁸

Üçüncü kural bu bilgilerin sentezlenmesi gerektiğinden söz eden *sıralama* kuralıdır. En basit ve bilinmesi en kolay bilgilerden başlanarak düşünceler sıralanarak ele alınmalıdır. Apaçık ve seçik bilgiler ilişkilendirilirken birbirleriyle hangi bağlamda örtüşükleri bulunmalıdır.

“...Üçüncüsü, en basit ve anlaşılması en kolay şeylerden başlayarak, tıpkı bir merdivenden basamak basamak çıkar gibi, en bileşik şeylerin bilgisine yavaş yavaş yükselmek için – hatta doğal olarak birbiri ardınca sıralanmayan şeyler arasında bile bir sıra bulunduğunu varsayarak – düşüncelerimi bir sıraya göre yürütmekti...”¹⁹

Descartes’in doğru yõteme ulaşma aşamaları olarak gördüğü dört kuralın sonuncusu, kontrol ve gözden geçirme gerekliliğinden bahseder. Bu kural *sayma* kuralıdır. Buna göre önceki üç aşama gerçekleştirilirken zihnin hata yapıp yapmadığı kontrol edilmelidir.

“...Sonuncusu ise, hiçbir şeyi atlamadığımdan emin olmak için, her yanda eksiksiz sayımlar ve genel kontroller yapmaktı...”²⁰

Ancak bu sayma işleminin birtakım nitelikleri de olmalıdır. Bir kere sayma, apaçık ilkelerden doğrudan doğruya çıkarılamayan doğruları şüphe götürmeyen doğruların arasına koyabilmek için sürekli olmalıdır. İkincisi aceleci ve dikkatsiz

¹⁸ a. g. e. , s. 21-22.

¹⁹ a. g. e. , s. 22.

²⁰ a. g. e. , s. 22.

zihinlerin, sonuçlar zincirinin bütününe dikkat etmemelerini ve birçok aşamayı atlamalarını engellemek için sayma kesintisiz olmalıdır. Bunların yanında sayma işleminin yeterli olması gerekir. Çünkü eksik olması yanlışlığa neden olacaktır. Son olarak sayma düzenli olmalı, belli bir düzene bağlı kalınarak gerçekleştirilmelidir. Descartes bunu şöyle açıklar. “...çünkü yukarıda sayılan yanlışlara karşı, hepsini düzenli olarak derinleştirmekten daha etkili bir çare yoktur ve hatta, çünkü çoğu zaman öyle olur ki, ortaya konulan konu ile ilgili şeylerin her birini teker teker gözden geçirmek gerekse, hem sayılarının pek çok olması, hem de dönüp dönüp aynı konuları yinelemek gereği yüzünden, insan ömrü buna yetmez...”²¹ Bu kuralın amacı, anlaşılacağı üzere, sadece bir görüş altında birleştirilemeyecek kadar karışık olan bilgileri apaçık duruma getirebilmektir

Descartes’ın bütün bu kurallarının tek amacı yanlış bilgilerden sakınma ve doğru bilgiler arama görevine hizmet eder. Yine *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde Descartes, insanı yanlışla sürükleyen dört sebepten bahsetmiştir. Bunlardan ilki, çocuklukta edinilen peşin hükümlerdir. Duyularımız aracılığıyla bedende oluşan acı ve haz duyguları zihinde alelade bir bilgiler yığını oluşturmuştur. Beden ruhu bastırmıştır ve sanki bilgiyi bize sadece beden verir olmuştur. Ancak bu insanı yanlışla sürükler, çünkü bedenin sağladığı bilgi yanıltıcıdır. Bunun nedeni, bedenimiz aracılığıyla bilgi elde ederken bedenimizde söz konusu olan olumlu ya da olumsuz durumların elde edilen bilgiyi etkilemesidir. İnsanı yanlışla sürükleyen ikinci sebep, bu peşin hükümleri unutmamasıdır. Duyuların baskınlığı zihin ve ruh üzerinde hala sürmektedir. Bilgi elde edilirken zihin hiçbir faaliyet göstermemiştir. Dolayısıyla zihin hüküm verdiği şeyler üzerinde dikkatle yoğunlaşınca yorulur ve belli bir döneme kadar bedenin elde ettiği bilgi ile yetinen insan bunun ötesinde bir şey olabileceğini düşünemez; bu insanı yanlışla götüren sebeplerin üçüncüsüdür. Yanlışla neden olan son sebep, düşüncelerin onları tam olarak ifade etmeyen sözlerle bağlanmasıdır. İnsan şeylerden çok sözlere takılıp kalmıştır. Kavramlarla nesnelere arasındaki ilişki yeterince açık değildir. Bedeniyle elde etmeye alışmış insanın zihni soyut kavramları içi boş, kuru bir isim olarak algılamıştır. Bu hatadan kurtulmak için

²¹ Descartes, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, s. 36

anamlarla isim örtüştürülmelidir. Bütün bu hatalardan kurtulmak yöntemi doğru kullanmaya bağlıdır. Dolayısıyla Descartes'ın yöntemi inanılan her şeyin tekrar sorgulanması ve kendisinden en ufak bir şüphe bile duyulmayan bilgilere ulaşana kadar çalışılmasını gerektiren bir yöntemdir. Nitekim Descartes yöntemini uygularken metodik şüpheyi araç olarak düstur edinmiştir. Buna göre şüphe doğruluğundan asla şüphe edilemeyecek bir bilgiye ulaşıncaya kadar kullanılacak, ulaştıktan sonra da terk edilecek bir araçtır. Metot uygulanırken önce mevcut bilgiler gözden geçirilir, sonra işe yarayanlar yani doğruluğundan şüphe edilmeyen açık bilgiler işe yaramayanlardan ayrılır. Ancak bilgilerin ve inançların nicelik olarak çok fazla olmaları tek tek gözden geçirilmelerini imkansızlaştırır. Bu yüzden bilgilerin ve inançların dayandığı prensiplerin gözden geçirilmesi yeterlidir. İlk olarak duyu bilgisinden başladığımız takdirde, bu bilginin yanıltıcı olduğunu görürüz. Çünkü duyularımız bizi zaman zaman yanıltır; zamana, mekana ve fertlere göre farklılık gösterir. Örneğin suyun içindeki bir çubuk parçası kırık olmamasına rağmen bize kırılmış gibi gözükecektir. Aynı şekilde, rüyalarındaki hayaller gerçek nesnelere zihindeki yansımaları ve etkileridir. Bu da dış dünyanın varlığının yanıltıcılığını gösterir. Uyurken görülenlerin gerçek olmadığını ya da uyanırken rüya görmediğimizin hiçbir kesin kanıtı yoktur. Demek ki duyular ve dış dünya yanıltıcı olabilir ve bir kez yanıltılan her zaman yanıltılabilir. Böylelikle duyulur şeylerin hakikatinden şüphe eden Descartes'ın elinde güvenilir bir tek bilgi türü kalmıştır; o da matematiktir. Ancak Descartes matematiksel bilgilerden de şüphe edilebileceğinin altını çizmiş, bunun adına da *kötü ruh hipotezi*²² demiştir. Buna göre kendisinden hiçbir şekilde şüphe duyulmayan matematiksel doğrular esasen, insanları aldatan bir Tanrı'nın ya da şeytani kötü bir cinin bize doğruymuş gibi gösterdiği yargılar olabilirler. Zaten Tanrı insanı aldanmaya uygun olarak eksik yaratmıştır. Böylece duyu bilgileri, dış dünya varlığı ve hatta matematiksel bilgilerin bile şüphe götürür olduğu sonucuna varan Descartes, kendisinden şüphe edemeyeceği bir bilgiye ulaşmaya çalışmış ve ulaşmıştır da. Bu bilgi şüphenin bilgisidir. Yani Descartes, şüphe ettiğinden şüphe etmemiştir. Dış dünya gerçekte olmasa da, duyular insanı yanıltsa da, her zaman düş görüyor olsak da, bir yerlerde bizi yanıltan bir cin ya da Tanrı olsa da; şüphe edilemeyecek tek bir şey kalmamış olsa da şüphe ettiğimizden

²² Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, s. 93.

şüphe etmeyiz. Bir yerde şüpheden bahsedebilmek için de bir düşünceden bahsedebilmek gerekir. Şüphe bir tür düşüncedir. Bir yerde düşünceden bahsedebilmek için de bir düşünenden bahsedebilmek gerekir. Şöyle ki, şüphe etme eylemi düşünce ile yapılır ve düşünce içinde yer alır; düşünme eyleminin de bir gerçekleştiricisi olmalıdır ve bu gerçekleştirici varolduğundan dolayı düşünen olmalıdır. Demek ki doğru bilgi elde etmede araç olarak kullandığı şüphe Descartes'ın, öncelikle düşündüğü, düşünmesinden dolayı da varolduğu sonucuna ulaştırmıştır.

“...Ama şimdi çok güçlü ve -eğer denebilirse- kötü olan, elinden geldiğince bütün gücünü beni aldatabilmek için kullanan bir şey olduğunu varsayıyoruz. O zaman bedenim doğasına ait olduklarını söylediğim tüm o şeylerin en küçüğüne bile sahip olduğumu doğrulayabilir miyim? Dikkatimi toplayıp tüm bunları kafamda evire çevire düşünüyorum, ama bende olduğunu söyleyebileceğim hiçbir şey bulamıyorum; sonuçsuz yinelemelerden tükeniyorum. Ama ruha yüklediklerim açısından durum nedir? Ya da beslenme ve yürüme açısından? Ama eğer bedenimin olmadığı doğruysa, yürüyemeyeceğim ve beslenemeyeceğim de doğru değil midir? Duyumsama? Beden olmaksızın bu da olamaz, ama sık sık düşlerimde daha sonra uyanırken hiç algılanmamış olduklarını kabul ettiğim birçok şeyi algıladığımı düşünmüşümdür. Düşünme? Burada yanıtı bulurum: Düşünme bana ait bir yüklem; yalnızca o benden ayrılamaz. *Varım, ego sum, ego existo*; bu pekindir. Ama ne süre? Düşündüğüm sürece; çünkü eğer düşünmeye bütünüyle son verecek olsaydım, benzer olarak bütünüyle varılmaya da son verirdim...”²³

İşte Descartes metodik şüpheyi kullanarak uslamlamasını önce şüphe ettiğinden şüphe etmediği, sonra düşündüğü, en nihayetinde de varolduğu noktaya getirerek, felsefe tarihinde oldukça ünlenmiş *cogito*'sunu ifade etmiştir: *Cogito ergo sum* (*Düşünüyorum, o halde varım.*) Descartes bu meşhur cümleyi ilk defa *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinin dördüncü kısmında “...her şeyin yanlış olduğunu bu şekilde düşünmek istediğim sırada, bunu düşünen benim zorunlu olarak bulunan bir

²³ Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, s. 96.

şey olmam gerektiğini fark ettim. Ve şu: düşünüyorum öyleyse varım hakikatinin şüphecilerin en acayip varsayımlarının bile sarsmaya gücü yetmeyecek derecede sağlam ve güvenilir olduğunu görerek, bu hakikati aradığım felsefenin ilk ilkesi olarak kabul etmeye tereddütsüz karar verdim...”²⁴ sözleriyle dile getirmiştir. *Felsefenin İlkeleri*’nde karşımıza çıkan cümle burada, sağlam ve düzenli bir biçimde felsefe yapacak herkesin yapacağı ilk ve en kesin keşif olarak tanımlanmıştır.

Descartes *cogito* uslamamasından dolayı çağdaşları tarafından bu uslamamanın bir tasım olduğu yönünde tenkit edilmiştir. Tenkitçiler bu cümlenin düşünen her şeyin varolduğu anlamına geleceğini söylemişlerdir. Descartes bu eleştiriye insanın kendisinin düşünen bir şey olduğunu fark etmesinin hiçbir tasımdan türememiş birincil bir kavram olduğunun altını çizmiştir. Yani *cogito* ‘Düşünen tüm varlıklar vardır’ önermesinden çıkan bir tasım değil, sezgiyle elde edilen açık ve seçik bir bilgidir.²⁵

Böylelikle ilk doğru bilgisini elde eden Descartes için sırada, aynı ölçütü kullanarak bilincinin dışına çıkıp yeni doğrular bulmak ve ilk etapta Tanrı’yı kanıtlamak vardı. Çünkü bir Tanrı kanıtlanması yapmadığı sürece zihnindeki idelerin kaynaklarından, yani dış dünya ve onun nesnelere söz edebilmesi imkansızdı. Descartes *cogitosundan* şüphe götürmeyecek biçimde emin olmasını sağlayan şeyin ne olduğunu bulmaya çalışarak işe başlamıştır. Buna göre insan duyularla bilgisini elde edemediği, deney ve gözlem yoluyla ulaşamadığı birtakım doğuştan fikirleri beraberinde getirir; matematiksel bilgiler gibi Tanrı fikri de bunlardan biridir; sezgi ile bilinen *a priori* bir fikir. Tanrı, kendisinden daha yetkin olanı düşünülmemeyen, ezeli-ebedi, bağımsız, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten mükemmel yaratıcıdır. Bu sıfatlar bile dış dünyada bu özelliklere sahip hiçbir şeyin deneyimlenemeyeceğinden dolayı Tanrı fikrinin doğuştan geldiğinin kanıtlarıdır. Descartes Tanrı’nın varlığını ontolojik olarak kanıtlarken adım adım ilerlemiştir. Düşünceler de dahil olmak üzere her şeyin bir nedeni olması gerektiğini vurgular;

²⁴ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, s. 33.

²⁵ J. Cottingham, *Descartes Sözlüğü*, s. 59.

insan zihninde de açık ve seçik bir Tanrı düşüncesi bulunduğu ve bu düşüncesinin nedeni Tanrı'dan daha eksik ya da ona daha az uygun bir şey olamayacağına göre Tanrı vardır. Nitekim Descartes, doğaya bakarak etken nedenden kaynaklanan bir Tanrı kanıtlaması yapmıştır. *Tanrı'nın Varoluşu Üzerine* adını taşıyan III. Meditasyon'da Tanrı idesini inceleyen Descartes, *yeter neden ilkesi* çerçevesinde doğanın bir eser olarak kabul edildiği takdirde bir yaratıcısının da muhakkak olması gerektiğinden yola çıkarak Tanrı'ya ulaşmıştı ve ona göre bu yaratıcı, hiç değilse yarattığı kadar olgun ve yetkin olmalıdır. Tanrı idesi, dış dünyadaki hiçbir şeyin ezeli, ebedi ve bağımsız olmamasından dolayı duyu deneyinden türetilen bir ide kesinlikle olamaz; bunun yanında bu ide insan ürünü de değildir. Çünkü öncelikle şüphe edebilmesinden ötürü insan denen varlık doğuştan eksiktir; devamlı hata yapar ve aldanır. Böyle bir varlık olarak insanın mükemmellik ve yetkinlik fikrinden haberdar olması mümkün değildir. Bu da şu demektir ki, ezeli, ebedi, bağımsız, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten mükemmel yaratıcı olan Tanrı'nın fikrine insanoğlu, bu özellikleri taşıyan bir varlık sayesinde, bu varlığın bu fikirleri insan zihnine koymuş olması yoluyla sahip olabilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta göze çarpar. Descartes'ın da dahil olduğu bazı Yeniçağ düşünürleri Tanrı'yı ontolojik olarak kanıtlamaya çalışarak, en azından Tanrı kanıtlaması konusunda hala Ortaçağın yöntemlerini kullanmışlardır. Bu da kimilerince, Descartes'ın bir aydınlamacı olarak sayılamayacağının göstergesi olarak değerlendirilebilir.²⁶

Epistemolojisini bütün felsefesinin temel dayanağı yapan Descartes buna bağlı kalarak zihinden yola çıkmış, önce kendi zihninin varlığını kanıtlamış daha sonra zihninin ve dolayısıyla kendisinin dışına çıkmıştır. Kendisinin dışına çıkan Descartes kanıtladığı kendi varlığına dayanak aramış ve zihnindeki değişmez ve mükemmel Tanrı fikrinden yola çıkarak Tanrı'nın varolduğunun kanıtını elde etmiştir. Ancak bütün bu kanıtlamalara şüphe etmek suretiyle ulaşan Descartes, kendi varlığından bile şüphe ederek emin olabilmiş, bu kadar sonlu, sınırlı ve eksik bir varlık olarak kendisinin bağımsız bir varoluş içinde olmadığını da farkına varmıştır. Bu fark ediş Descartes'ı maddi dünyayı kanıtlamaya götürmüştür. Maddi dünyayı kanıtlama işine

²⁶ B. Çotuksöken, *Felsefeyi Anlamak Felsefe İle Anlamak*, s. 43.

Tanrı'dan yola çıkarak girişen Descartes daha önce kanıtladığı Tanrı fikrinin açık ve seçik olması dolayısıyla aldatıcı ve yanıltıcı olmaması gerektiği düşüncesinden hareketle Tanrı'nın yaratmasının ürünü olan dış dünyanın var olduğunu ve yadsınamayacağını belirtmiştir.

Dış dünyanın nesnelere ilişkili olarak bilinebilecekler yine onların matematiksel özellikleriyle sınırlı kalacaktır. Çünkü yalnızca matematiksel özellikleri onlar hakkında açık ve seçik bilgi elde etmemizi sağlar. Nitekim bizim zihnimizde nesnelere yalnızca belli bir şekil, belli bir konum ve belli bir hacim çerçevesinde şekillenmişlerdir. Ancak sırf matematiksel özelliklerinden dolayı nesnelere var olduğu sonucuna varmak yanılgıya neden olacaktır. Yani onların var olup olmadıklarını yine onların üzerinden kanıtlayamayız. İnsan zihninin, sahip olduğu deneyimleri kendi kendine oluşturabilme yetkisine sahip olmamasından dolayı da nesnelere ilişkili düşüncelerin zihin ürünü olduklarını söylemek de yanlış olacaktır. Bir başka olasılık şudur: İnsan zihninde nesnelere ilişkili olarak bulunan düşünceler, onlar gerçekten var olmadığı halde Tanrı tarafından insan zihnine koyulmuştur. Fakat bir önceki kanıtlama olan Tanrı kanıtlamasında Tanrı'nın aldatıcı bir özelliği olamayacağını vurgulayan Descartes, dış dünya nesnelere insan zihninde düşünce olarak bulunmasının sebebinin bizzat dünyanın kendisi ve bu dünyadaki nesnelere olarak dile getirmiştir. Böylelikle nesnelere sadece matematiksel özellikleri çerçevesinde bilinebileceğini belirten Descartes bizim onlara yüklediğimiz renk, koku, tat gibi ikincil niteliklerin gerçekten onlarda olup olmadığının bilinmeyeceğinin altını çizmiştir. Çünkü ikincil niteliklerle ilişkili olarak insan hiçbir açık ve seçik düşünceye sahip değildir. Bütün bunlar da bize gösterir ki, biz maddeler dünyasını, yalnızca, maddeleri yer kaplama (uzam) ve hareket çerçevesinde inceleyen fizik sayesinde ve fiziğin gösterdiği kadarıyla bilebiliriz. Descartes'a göre yer kaplama *madde ile dolu olma* anlamına gelir. Bu demektir ki, maddeden yoksun olan boşluk kabul edilemez. Bu fikriyle, boşluktaki hareketi savunanların başında gelen ve hocası Leukippos (M.Ö.460) ile birlikte atomculuğu kuran Demokritos'a (M.Ö. 460) karşı çıkmış olan Descartes'ın *Felsefenin İlkeleri*'nde ortaya koyduğu fizik anlayışına göre, fiziksel alem sonsuz, sınırsız ve doludur; madde sonsuzcasına bölünür. Bölünemeyecek en küçük parça olarak adlandırılan atom diye bir şey

yoktur. Yer kaplama maddenin değişmez bir özelliği olduğu için uzayda boşluğa imkan yoktur; uzay doludur ve hareket dolulukta nesnelere devirsel yeniden düzenlenimi şeklinde gerçekleşir. Buna göre bir nesne yer değiştirirse diğer nesnelere de aynı anda yer değiştirmelidir ki, boşluk önlenesin. Descartes, hareketi mekanda farklı yerlerde bulunmak olarak tanımlar. Hareket, hareket edenin bir özelliğidir ve bu yüzden ancak hareket edene göre anlaşılır; hareketin tek temsilcisi hareket edendir. Hareket edenin zorunlu olarak bir kuvveti olmalıdır. Bu kuvvetin kaynağı, hareket edenin ya içindedir ya da dışındadır. Kuvvet hareket edenin içindeyse hareket eden başka bir cisimi etkileyebilir ve bu durumda da kuvvetinin bir kısmını o cisme aktarır; böylece o cisim de bir harekete maruz kalır. Harekete maruz kalan diğer cismin aldığı kuvvet kendi içinden değil dışındadır. Kuvvetini kendinde bulan ve ilk hareketi veren tek etki sınırsız ve sonsuz yetki ve etki kaynağı Tanrı'dır. Bir yerde bir hareketin olması için mutlaka onu etkileyen bir sebebin olması gerekir. Bu çerçevede;

1. *Doğanın birinci yasaı*: Hareket herhangi bir başka etki olmazsa durumunu koruyarak sabit kalır.
2. *Doğanın ikinci yasaı*: Hareket düzgün doğrusaldır. Bir cismin hareketi onu engelleyen başka bir şey yoksa sonsuza kadar devam eder; bir hareket başlamışsa kendiliğinden sönmez.
3. *Doğanın üçüncü yasaı*: Hareketin önüne bir engel çıktığı takdirde, engelin kuvveti hareket eden cismin kuvvetinden fazla ise cismin kuvvetinde bir değişme olmaz; ancak engelin kuvveti cismin kuvvetinden az ise cismin kuvvetinin bir kısmı kuvveti daha az olan engele geçer.

Hareketin zıttı olan şey bir başka hareket değil sükunettir. Hareket kendi yönünün tersinde işleyen harekete zıttır. Descartes evrenin bu mekanik işleyişini, bütün varlıkların işleyişini ve hareketini düzenli bir şekilde belirleyecek biçimde geniş ele almıştır. Öyle ki, insanın bedensel işleyişi de bu mekanik kurallar çerçevesinde gerçekleşir.

Descartes metodik şüphe yöntemini kullanmak suretiyle önce zihin, sonra Tanrı, ardından dış dünyanın ve maddenin kanıtlamalarını yaptıktan ve maddenin

işleyiş ilkelerini belirledikten sonra bütün bunların metafiziksel olarak özelliklerini araştırmıştır. Böylece kendini töz kavramıyla ilgilenirken bulmuştur. *Töz* bir şeyin kendisinden dolayı ya da kendisi sayesinde başka şeylerden ayrılmış bir şey olarak, belirlenmiş bir doğaya sahip olduğu şeydir. Bir şeyin kendisi olmadan her ne ise o olamadığı, fakat başka bir şey olduğu şeydir. Varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan varlıktır.²⁷ Felsefe tarihi boyunca töz fikri birçok farklı filozof tarafından, kendisine farklı anlamlar atfedilmek suretiyle incelenmiştir.

Descartes, metafizik ve mantık söz konusu olduğunda Aristoteles temelli Ortaçağ düşüncesinden, dolayısıyla Aristoteles'ten etkilenerek düşünce üretmiştir. Töz söz konusu olduğunda da, tözü "...ne bir taşıyıcı için söylenen ne de bir taşıyıcı içinde olan özdür; örneğin belli bir insan ya da belli bir at..."²⁸ şeklinde tasvir eden Aristoteles'e benzer şekilde Descartes, bağımsız olarak varolma kavramının altını çizerek, yalnızca Tanrı'nın her türlü şeyden gerçekten bağımsız olduğunu vurgulamıştır. Ona göre yalnızca Tanrı kesin olarak töz olarak nitelenebilir. Tanrı'nın dışındaki diğer her şey varolmak için Tanrı'ya ihtiyaç duymaları bakımından daha düşük tözlerdir. Yani Descartes'a göre bir tane *yaratılmamış töz (Tanrı)*, iki tane *yaratılmış töz (ruh ve beden)* vardır.²⁹ Aristoteles'ten farklı olarak ruhu maddenin formu olarak değerlendirmeyen, maddeden tamamen farklı bir töz olarak kabul eden Descartes, ruh ve beden Tanrı'nın kontrolüne dayalı olarak varolan tözler olduğunu dile getirmiştir. Ruh ve beden Tanrı tarafından yaratılan, varolmak için Tanrı'nın varlığına ihtiyaç duyan yaratılmış, sonlu cevherlerdir. Bu da, dünyanın iki tözden meydana gelen bir varlık alanı olduğunu gösterir. Bu iki tözün zihin tarafından bilinebilmesinin sebebi ise onların nitelikleridir. Bu nitelikler zihinde varolan tözün anlaşılır kılınmasını sağlar. Yaratılmamış ve sonsuz töz olan Tanrı'ya nitelikler yüklemek imkansızdır ancak yaratılmış tözler düşünülebilmek için kendilerini bir şekilde ortaya koymaya çalışırlar ve bu da onların kendilerine has nitelikleriyle mümkün olur. Tözlerin kendilerini ortaya koyan değişmez nitelikleri birbirlerinden ayrılmalarının da sağlayıcısıdırlar. Nitekim tözlerin birbirlerinden

²⁷A. Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 852.

²⁸Aristoteles, *Kategoriler*, s. 3-4.

²⁹Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, s. 89-90.

ayrılmaları gereklidir; çünkü onlar birbirlerinden farklıdır. Buna göre ruhu her ne ise o yapan, ruhun sahip olduğu diğer özelliklerin kaynağı olan ve bedenden ayırt edilmesini sağlayan ana niteliği *düşünmedir*. Öte yandan bedeni her ne ise o yapan, bedenın sahip olduğu diğer özelliklerin kaynağı olan ve ruhtan ayırt edilmesini sağlayan ana niteliği *yer kaplama (uzam)* dır. Bu çerçevede, düşünen ruh yer kaplamaz; yer kaplayan beden de düşünemez. Niteliklerden de anlaşılacağı üzere bu tözler farklı yasalara bağılı olarak işleyişlerini sürdürürler. Yer kaplayan bedenın yasaları hareket çerçevesinde fizik yasalardır; düşünen ruh ise psikoloji ve mantık yasalara tabi olarak işleyişini sürdürür.

Düalist düşünce çerçevesinde şekillenen bu anlayış aslında bir başka konuyu da ifade etmektedir. Buna göre birbirlerinden bu kadar kesin çizgilerle ayrılmış bu iki tözü inceleyen bilimler de bir o kadar kesin çizgilerle ayrılmalıdır. Ruhun (zihnin) hakikatleri ruhu, bedenın (maddenin) hakikatleri bedeni ilgilendirir. Ruh ve beden birbirlerinden tamamen farklı şeylerdir ve ruhla ilgili olan gerçekler farklı bir bilimin, bedenle ilgili olan gerçekler farklı bir bilimin inceleme konusu olacağından dolayı bu bilimlerin çatışması ya da birbirleri üzerinde söz hakkı iddia etmeleri mümkün değildir. Bu görüş 17. yüzyılda ortaya çıkan modern bilimin neden olduğu bilim-din çatışmasına, Descartes'ın getirdiği *kartezyen uzlaşım* çözümünün ifadesidir.³⁰ Bu şekilde bir uzlaşım vesile olsa da ruh ile bedenın tamamen farklı tözler olarak nitelenmesi başka bir probleme yol açmıştır ve bu problem Descartes sonrası felsefenin uğraşmak zorunda kaldığı en büyük problem olmuştur. Ruh düşünen olarak, beden yer kaplayan olarak sadece kendi niteliklerini işletiyorlarsa; yani ruh yer kaplamıyor beden de düşünemiyorsa birbirlerine indirgenemeyecek bu iki töz insanda nasıl olur da bir arada bulunur? Descartes bu soruya *Ruhun Tutkuları* adlı eserinde cevap verir. Buna göre ruh ile beden arasındaki ilişki doğrudan değil dolaylıdır ve ruh ile beden arasındaki etkileşimi sağlayan beynin arka kısmında bulunan *kozalaksı bez*dir. Kozalaksı beze geçmeden önce Descartes'ın hayvanlarla ilgili fikirlerine göz atmamız yerinde olacaktır. Descartes hayvanlarla ilgili görüşlerini Aristoteles'in canlı sınıflamasına göre oluşturmuştur ve buna göre insanı hayvandan ayıran özellik iki filozofa göre de akıldır. İnsanın dışındaki tüm varlıklar

³⁰A. Cevizci, *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi*, s. 95.

fiziğin kurallarına bağlı olarak yaşarlar. Dolayısıyla onların yaşamları sadece canlılık vasıflarını devam ettirmekle sınırlıdır. Bu demektir ki, hayvanlar ve diğer canlılar töz olarak sadece bedeni taşırlar; bu çerçevede de yaşamları doğanın işleyişinden farklı değildir. Hatta, canlı ile cansızın arasında bir mahiyet farkı yoktur. Canlı denen şey tabiatın mekanik işleyişinin içerisinde varolan bir otomattır. Dolayısıyla beden sadece mekanik bir işleyiş, bir makinedir. Bu durumda cansız bir bedenin de işleyişinde bir bozukluğun çıktığı söylenebilir. Ruh ve bedenin bir arada olamaması sebebiyle insan da organik bir bütün olamamakta, iki uyuşmaz unsurun, yani bir yanda organların ve bu türden diğer parçaların birleştirilmesinden oluşan beden gibi mekanik bir yapı ile cisimsel olmayan saf tinden oluşan bir karışım olabilmektedir.³¹

Descartes'ın insanın dışındaki varlıkları bu şekilde belirlemesi, kartezyen felsefenin mekanist dünya görüşü için hazırladığı rahat zeminin bir göstergesidir. Mekanist görüş, doğal, biyolojik ve psikolojik tüm fenomenlerin, son çözümlemede fiziki fenomenlerden başka hiçbir şey olmadığını ve bütün fenomenlerin yalnızca maddi değişmeler ya da hareket halindeki madde aracılığıyla açıklanabileceğini savunan ve canlı doğayla cansız doğa arasında hiçbir ayırım gözetmeyen görüştür.³² Rönesans ile birlikte ortaya çıkan teknolojik ve bilimsel gelişmelere paralel olarak, meydana gelen felsefi oluşumları da fazlasıyla etkileyen bu anlayışın bilim ayağında Galileo, Newton, Copernicus, William Gilbert (1544–1603), William Harvey ve Kepler gibi isimler öne çıkarken; felsefe ayağında Francis Bacon, Mersenne, Gassendi (1592–1655) ve Hobbes (1588–1679) gibi isimlerin sistemleri göze çarpar. Ancak mekanist doğa felsefesinin oluşmasındaki gerçek etkinin sahibi Descartes'tır. Descartes'ın bütün aşırılıklarına karşın, şiddetle ihtiyacı olan felsefi kesinliği kazandırdığı mekanist doğa felsefesinin temelinde dünya, fiziksel zorunluluklar sonucu hareket eden, eylemsiz cisimlerden oluşmuş ve düşünen nesnelere varlığından etkilenmeyen bir makine olarak tasvir edilmiştir.³³ Bu düşünce insanın kendine yönelik fikirlerinin de değişmesine neden olmuştur. Artık insan, doğa üzerinde egemenlik kurabilmek için teknolojik gücünü kullanan ve daha da

³¹J. Cottingham, *Descartes Sözlüğü*, s. 140.

³²A. Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 584.

³³R. S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, s. 35.

geliştirme yoluna giden adımlar atmaya başlamıştır. Birincil amaç, insanın doğa karşısında yerinin belirlenmesi ve ardından aynı doğaya hakim olabilmek olmuştur. Bu amaç, insanın dışındaki varlıklara, onların müdahale edemeyecekleri biçimde olumsuz olarak yansımış ve birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Kartezyen felsefenin yapı taşlarından biri olan ruh ve beden ayrımı, ruhu bedene yabancılaştırdığı kadar insanı da doğaya yabancılaştırmıştır. Doğanın ve çevrenin problemleriyle ilgilenen ve bu problemlerin kaynağını felsefi sistemlerde arayan birçok düşünür, aradığını kartezyen felsefede bulmuştur. Özellikle hayvanlar karşısında takınılan olumsuz tavır ve onlara yapılan zalimce şeyler, Descartes felsefesi tarafından haklı çıkarılıp kolaylıkla desteklenebilir.³⁴ Bu da elbette, kartezyen felsefenin yol açtığı en büyük problemlerden biri olarak kendisine yer bulmuştur.

Descartes iki ayrı töz olarak gördüğü ruh ile bedenin birbirlerine indirgenemeyeceğini savunmuştur. İki ayrı özellikteki bu iki cevherin birbirlerinden etkilenmelerini de, çağdaşı olan İngiliz hekim *William Harvey*'in (1578–1657) kan dolaşımı teorisiyle açıklamıştır. Buna göre hareket noktası kanın içinde bulunan pek ince küçük parçacıklar olan *hayvan (can) ruhlarıdır*.³⁵ Descartes'ın açıklamasına göre, ruh bedenin her bölümünde ayrılmaz bir halde birleşmiştir; bedenin uzuvları içinde ona dahil bir parça değildir. Ruhun bedenin işleyişi içinde yeri yoktur; çünkü ruh yer kaplamaz, bedene yabancısıdır, bedenin bir parçası değildir. Sadece bedenle birlikte ve uzuvlarla bağlantı içindedir. Bedende aksaklık olursa ruhta da olması söz konusu değildir; ancak beden tamamen işlevini yitirirse ruh bedeni terk eder. Her ne kadar ruh bedende bütünüyle birleşmemiş olsa da fonksiyonlarını tam anlamıyla daha fazla *dimağ* ve *yürek*te yerine getirir. Ruhun fonksiyonları zeka, irade ve bütün bilme ve isteme tarzlarını içeren düşüncedir. Descartes ruhu çözümlerken ruhun etki ve edilgileri arasında bir ayrım yapar. “Ruhun aksiyonları dediğim düşüncelerin hepsi iradelerdir. Çünkü doğrudan doğruya ruhumuzdan geldiklerini ve ancak ona bağlı olduklarını tecrübelerimizle biliyoruz; bunun aksine olarak bizde bulunan bütün idrak ve bilgi türlerine de genel olarak ruhun tutkuları adını verebiliriz. Çünkü çoğu

³⁴ H. Ünder, *Çevre Felsefesi*, s. 43.

³⁵ M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 241.

zaman onları meydana getiren ruhumuz değildir. O sadece onları gösterdikleri yani tasvir ve temsil ettikleri şeylerden edinmektedir.”³⁶ diyen Descartes’ın ruh veya bedenın sebep olmasına dayalı olarak hem iradeyi hem de idraki ikiye ayırmakta olduğunu görüyoruz. Fakat ruhun fonksiyonlarını gerçekleştirdiği yer dimağın tam içi değil, dimağın ortasında bulunan bir bez parçasıdır. Beynin ön ve arka kısımlarındaki can ruhların arasındaki kovukların üstünde bir bez vardır; ruh da bu bezdedir. Bezde gerçekleşen en ufak hareket ruhun akışını değiştirebildiği gibi ruhun akışındaki değişiklikler de bezi etkileyebilir. Bu bez ruhun merkezidir; çünkü ruh bütün vücutta fonksiyonlarını yerine getirebilmek için bu bezden başka bir yer bulamaz. Kozalaksı bezin bir başka özelliği de, tek bir nesneden gelen intibaların bir yerine iki olmaması için ruha gelmeden önce teke indirildiği yer olmasıdır. Bu gereklidir, çünkü düşünce tektir ve yürek hariç dimağ dışındaki bütün uzuvlar çifttir. Yine de Descartes ihtirasların merkezi olmadığı için yüreği seçmemiştir. Değişimler dimağdan yüreğe inen bir sinir sayesinde yürekte hissedilir. Bu yüzden yürekte hissedilenler ruhun yürekte merkezileştiğini söylemek için yetersizdir. Descartes *Ruhun Tutkuları*’nda bu konuda, bütün idraklerin ruha sinirler aracılığıyla geldiğini; onlar arasındaki farkın bazılarının duygularımıza çarpan dış nesnelere atfedilmesi, bazılarının ise vücuda ve ruha atfedilmesinden kaynaklandığını dile getirmiş ve üç çeşit idrakten bahsetmiştir. Bunlardan birincisi, duyu organlarında meydana gelen değişikliklerin sinirler aracılığıyla dimağı harekete geçirtmesi sonucu ortaya çıkan *dış duysal* idraktır; nesnelere atfedilir. İkincisi bedene atfedilen ve doğal iştahlardan edinilen *iç duysal* idraktır. Sonuncusu da ruha atfedilen, can ruhlarının hareketi ile meydana gelen ve geliştirilen duygu ve tutkuları içeren idraktır. Descartes bunları hayranlık, sevgi, nefret, arzu, sevinç ve keder olarak genel bir sınıflamaya tabi tutmuştur.

Kozalaksı bez fikri Descartes’ın takipçilerinin daha da fazla çıkmaza girmelerine neden oldu. Nasıl oluyordu da yer kaplamayan yer kaplayanı, yer kaplayan yer kaplamayanı harekete geçirebiliyordu? Ayrıca bu kozalaksı bez maddi bir şey miydi, yoksa maddi olmayan bir şey miydi? Bu konuda Descartes’ı eleştirenler bu sorulara hiçbir zaman tatmin edici cevaplar alamadılar. Descartes’ın,

³⁶ N. Gökalp, *Felsefe Dünyası Dergisi*, s. 72.

Harvey'in buluşu üzerinde olumsuz değişiklikler yaptığını düşünenler de yok değil. Bunlardan biri olan Richard Westfall, Descartes'ın fizyolojisinin temelinde, bir yaşam ilkesinin var olduğunu düşünmenin gereksiz olarak nitelendiğinin altını çizmiş ve Descartes'ın insanı bir makine olarak tasvir etmekte ısrarlı olmasını eleştirmiştir. "Yaşam mekanik dünya içinde ayrıcalıksız bir varlıktı. Gerçekte bir varlık bile değil, fakat diğer esrarlı özelliklerle beraber açıklanması gereken bir görünümdü sadece... Yaşam gibi her türlü gizemli unsuru dışta bırakmaya kararlı olan Descartes, kalbin hareketini bilinen fiziksel süreçlerle açıklamakta ısrar etmiştir. Dahası, bu radikal yenilikçinin fizyolojisi, muhafazakar Aristotelesçi Harveyinkiyle karşılaştırıldığında gerici bir adım oluşturuyordu."³⁷ Bu arada, Descartes felsefesinde çok önemli bir yere sahip olan Tanrı fikri bağlamında Tanrı'nın niteliklerinin, ruh ve beden nedensel birtakım güçlere sahip olmasını imkansız hale getirmesi de işin içine girmiştir. Öyle ya, Tanrı evrendeki tek yaratıcı ve etken neden idi; bir şey gerçekleşiyorsa bunu Tanrı istemiş olmalıydı.³⁸

Bütün bu eleştirilere rağmen Descartes, *VI. Meditasyon*'da doğanın ona bedeninin içinde bir geminin kaptanı gibi bulunmadığını öğrettiğini ve bedenine sıkı sıkıya bağlı ve hatta onunla iç içe olarak birlikte bir birlik oluşturması gerektiğini dile getirmiştir.

Descartes'ın metafizik sistemi içinde yukarıda bahsettiğim şekilde ifade edilen ruh ve onun ihtirasları Descartes'ı derinlemesine olmasa da ahlak üzerine düşünmeye götürmüştür. *Ruhun Tutkuları, Yöntem Üzerine Konuşma ve Felsefenin ilkeleri* adlı eserlerinde ahlak ile ilgili fikirlerini kaleme alan Descartes, ahlak ile ilişkili olarak insanın özgür olduğundan bahsetmiş, ahlakı ihtirasları kontrol edebilmekle ilişkilendirmiş ve daha çok geçici bir ahlak teorisi oluşturmuştur. Ahlak ihtirasları kontrol etmelidir; çünkü ihtiraslar akli denetim altına alabilirler. Örneğin bir korku ya da dehşet anında can ruhları bedeninin herhangi bir noktasına doğru hareket ederler. Buna bağlı olarak ruhtaki etkiler değişik bedensel hareketlere dönüşür. Korku ve benzeri ihtiraslar kan pompalanmasını etkilediği için doğrudan yürekte hissedilir ve

³⁷ R. S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, s. 111.

³⁸ A. Cevizci, *Metafiziğe Giriş*, s. 165.

bütün ihtiraslar can ruhlarının herhangi bir hareketi ile oluşur; bedensel olarak hissedilen her şeyle izlenebilirler. Nitekim bütün ihtiraslar temelde bedensel olarak yaşanırlar; bu yüzden çok da makbul değildirler. İhtirasları kontrollü yaşamak da aklın kullanımına bağlıdır. Aklın denetiminin kesinlikle ihtiraslara geçmemesi gereklidir ve bunu sağlayacak olan da ahlaktır. *Metot Üzerine Konuşma*'nın üçüncü bölümünde birtakım ahlak kuralları belirleyen Descartes bu kuralları daha sonra biraz daha farklılaştırmış ve geliştirmiştir. Bu kurallardan birincisine göre, insan içinde yaşadığı toplumun kurallarına bağlı kalmalı ve Tanrı'nın koyduğu yasalar çerçevesinde ölçülü bir biçimde yaşamalıdır. İkinci kural, bir kere karar verildikten sonra o karardan şaşmadan ona uymaya devam edilmesi gerektiğini ifade eder. Arkasından, insanın dünyanın bütününe değiştirmek yerine öncelikle kendini değiştirmesi gerektiğini söyleyen kural gelir. Bu kurala göre insanın kendini değiştirme çabası süreklilik arz etmelidir. Dünyayı değiştirme şansı yoksa da bu düzenin kurallarına uyulmalıdır. Son kural ise, insan başkalarının işleri yerine kendi işlerini mümkün olduğunca aklın egemen olduğu bir şekilde yönlendirmeli ve gücü yettiğinde hakikatin yolunda ilerlemelidir, der. Descartes'e göre ahlakın hedefi olan üstün iyinin elde edilmesinin yolu, hakikatin bilgisini oluşturmaktan ve bunu gerçekleştirdikten sonra kesin ahlak kurallarını ortaya koymaktan geçer. Dolayısıyla öncelikli olan, üstün iyiye yarayan şartları bulup onlara uymaktır. Anlaşıyor ki, Descartes'ın amacı tam bir ruh huzuruna kavuşturacak kesin ve temelli ahlak bilgisini elde etmek olmuştur. Bu amaçla da ortaya koyduğu kurallarını biraz geliştirmiştir. Artık üçe düşen kuralların ilkinde göre, hayatta düşünceyi ve aklı egemen bir güç olarak görmek gerekir. Çünkü akıl en iyiye ve hakikate götüren kuvvettir. İkinci kurala göre ise aklın öğütlediği her şeye verilen kararlar inatla sürdürülmelidir. İhtirasların cezbediciliğine kapılmak yanlıştır. İhtiraslar aklın emirlerine uyarak insanı erdem ve irade sahibi kılmalıdır. Asıl hedefi ifade eden üçüncü kural mümkün olduğu kadar akla göre hareket edilmesi ve akıldışı, elde edilmesi güç durumların arzu edilmemesi gerektiğini öğütler. Sonuçta üstün iyi ve dolayısıyla en üstün mutluluğa bütün insan davranışlarının en üstün noktasına ulaşılacaktır.

Descartes'ın ortaya koyduğu kartezyen felsefe düşünce tarihinde devrim niteliğindeki fikirleriyle hem çığır açmıştır hem de oldukça büyük çalkantılara neden olmuştur. Kartezyen felsefenin problematik tarafları Descartes sonrası felsefe için çözümü oldukça güç sorunlara sebebiyet vermiştir. Bu problemlerin ve dolayısıyla Descartes'ın aldığı eleştirilerin başında onun metodik şüphe yöntemini izlemek suretiyle gerçekleştirdiği metafizik sisteminde çıkış noktası olarak kendi zihnini temel alması yatar. Buna göre önce kendi varlığını kanıtlayan birisinin daha sonra her şeyin sebebini Tanrı olarak görmesi tenkit edilmiştir. Descartes'ın önce kendini ispatlaması, Tanrı'yı kendinden bulup çıkarması bir bakıma kendini Tanrı yerine koyduğu yönünde eleştirilmiştir. Oysa Descartes'a kadar gerçekleştirilen felsefi sistemlerde, özellikle Augustinus'un görüşlerinde Tanrı her zaman için öncelik teşkil etmişti. "...Sadece Tanrı'da varolduğuma göre iyiliğim ona bağlanmakta yatıyor, kendi kendime varolamam..."³⁹ Augustinus'un Tanrı'ya hitaben yazdığı İtiraf'ında kurmuş olduğu "sen-ben" felsefesi, Descartes'ın sisteminde "tekben" felsefesine dönüşmüştür.⁴⁰ Bunun yanında yukarıda da sözünü ettiğim gibi Descartes'ın *cogito* uslamlamasından dolayı da eleştirildiğini de biliyoruz. Tenkitçiler *cogito* uslamlamasının bir tasım olduğunu savunmuşlardır; yani 'Düşünüyorum, o halde varım.' ifadesi insanı düşünen bütün varlıkların var olduğu sonucuna götürür: Düşünen bütün varlıklar vardır; ben düşünüyorum, öyleyse varım. Öncüller ve sonuç çerçevesinde incelediğinde bir tasım gibi görünen bu ifadenin tasım olduğunu iddia edenlere göre öncelikle kanıtlanması gereken önerme 'Düşünen bütün varlıklar vardır' ifadesidir. Descartes kendisini eleştirenlerin bu önerisini gerçekleştirmediği gibi insanın kendisinin düşünen bir varlık olduğunu fark etmesinin hiçbir tasımdan türememiş birincil bir kavram olduğunu belirtmiştir. Buna göre *cogito* bir tasım değil, açık ve seçik olarak sezgi sayesinde elde edilen, bir aksiyom gibi bilinen bilgidir.

Descartes felsefesindeki bir başka açmaz Descartes'ın matematik üzerine söyledikleri ile ilişkilidir. Descartes matematiksel önermelerin açık ve seçik olduklarını ve doğruluklarının asla şüphe götürmeyeceğini ifade etmiş; öte yandan

³⁹ Augustinus, *İtiraf'lar*, s.153.

⁴⁰ B. Çotuksöken, *Felsefeyi Anlamak Felsefe İle Anlamak*, s. 226.

bir de kötü cin hipotezi ortaya atmıştı. Kötü cin hipotezine göre de matematiksel bilgi bile şüphe götüren bir bilgi olarak değerlendirilmişti. Ancak aldatmayan bir Tanrı fikri açık ve seçik olarak kanıtlanırsa matematiksel bilgiler şüphe edilmeksizin kabul edilebilecekti. Descartes açmaz olarak görülen bu konu hakkında, iyi ve mükemmel bir Tanrı'nın varlığının ancak hafızaya dayanan ispatlar için zorunlu olduğunu; şu anda doğrudan sezgi ile bilinen açık ve seçik bilgi için iyi Tanrı garantisinin gerekli olmadığını belirtmiştir.⁴¹ Bunun yanında bir de, *Descartes döngüsü* olarak adlandırılan argüman karşımıza çıkar. Buna göre bir yandan, açık ve seçik bir biçimde hiçbir şüpheye yer bırakmadan algılanan bir şeyin doğruluğundan Tanrı varolduğu için emin olunuyorken; öte yandan da kendisi açık ve seçik olarak idrak edildiği için Tanrı'nın varolduğundan kesinlikle emin olunur.

Elbette Descartes felsefesindeki en büyük problem ruh-beden ilişkisi ile bağlantılı olan problemdir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Descartes'a göre ruh ile beden, birbirlerinden bağımsız, farklı, birbirlerine indirgenemeyen ve işleyiş yasalarıyla da birbirlerinden ayrılan iki ayrı tözdür. Ancak bu büyük ve radikal farklılığa rağmen ruh ile beden insanda birleşmiş bir halde bulunurlar. İşte tenkitçilerin devreye girdiği nokta da tam bu noktadır. Ruh ile beden insanda bu şekilde bir etkileşim içine girmelerinin sebebi nedir ve bu bütün imkansızlığına karşın nasıl gerçekleşir? Descartes'ın bu soruya verdiği yanıt problemin ikiye katlanmasına neden olmuştur. Farazi olarak, hayvanlarda ruh olmadığı için sadece insanlarda olduğunu varsaydığı bir bezden bahseden Descartes işleri daha da içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur. Sadece düşünen buna rağmen yer kaplamayan ruh nasıl oluyordu da yer kaplayan bir bez tarafından harekete geçirilebiliyordu? Spinoza, Descartes'ın varolduğunu iddia ettiği ve ruh ile bedeni birleştiren yer olduğunu söylediği kozalaksı bez hakkında şöyle demiştir: "O ünlü insanın görüşü (kendi sözlerinden toparlayabildiğim düzeye dek) budur ki, eğer daha az ince olmuş olsaydı böyle büyük biri tarafından ortaya koyulmuş olduğuna pek inanmazdım. Kendiliğinden açık ilkelere olmanın dışında hiçbir çıkarsama yapmamaya ve açık ve seçik olarak algıladıkları dışında hiçbir şey ileri sürmemeye karar vermiş ve tüm skolastikleri bulanık sorunları gizli nitelikler yoluyla açıklamayı istedikleri için

⁴¹Ş. Yalçın, *Felsefe Ansiklopedisi*, s. 199

kınanmış olan bir felsefecinin tüm gizli niteliklerden daha bulanık bir önsavı kabul etmesine hayretim gerçekten ölçüsüzdür. Anlık ve beden birliğinden, soruyorum, neyi anlar?”⁴² Ancak bu soru Descartes tarafından cevapsız bırakılmıştır. Bütün bunlar bir yana ruh ile bedenin ayrı kabul edilmesinin yarattığı problem Descartes sonrasında, öznenin temele alınması yoluyla çözülmeye çalışılsa da, daha sonra özne ile nesnenin kaçınılmaz bir birliktelik içinde oldukları kabul edilerek bertaraf edilmiştir.

Felsefesini “Böyle bir felsefe, bir bütün olarak, köklerinin metafizik, gövdesinin fizik ve bu gövdeden çıkan dalların bütün diğer bilimler olduğu bir ağaç gibidir. Bunların hepsi tıp, mekanik ve ahlak olmak üzere üç temel oluşuma indirgenmiştir. Diğer bilimlerin tüm bilgilerini içeren daha yüksek ve en yetkin ahlak bilimi aklın son derecesidir”⁴³ sözleriyle ifade eden Descartes temelde metafizik ile ilişkili görüşleri olmak üzere bütün sistemi açısından felsefe tarihinde büyük rol oynamış ve kendinden sonraki filozofları derinden etkilemiştir. Bütün bunların yanında bir o kadar da eleştirilen Descartes, kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevaplarla pek de tatmin edici bulunmamıştır.

Geleneksel epistemoloji Descartes’ın, yukarıda detaylarıyla vermeye çalıştığım metodik şüpheyi kullanarak bilginin tanımını *açık* ve *seçik* kavramlarıyla yapması ve bilgiyi kesin doğru olarak tanımlamasıyla olgunlaşmıştır. Kartezyen epistemoloji, Descartes’ın gerçeğin ne olduğunu bulmaya çalışması çerçevesinde şekillenen, açık ve seçik bilgiye ulaşmaya çalışan bir bilgi felsefesi olmuştur. Görüldüğü gibi Descartes metodik şüpheyi doğru bilgiye ulaşmanın yolu olarak kullanmıştır. Kendinden önceki felsefelerin üzerine ekleme yapmamış, mevcut bilgileri gözden geçirdiğinde güvenilir olmadıklarına karar vermiştir. Bu bağlamda, bir bütünü en basit parçasından başlayarak ele almak, onun diğer parçalarla ilişkisini matematiksel yollarla belirlemek ve belirlenen bu ilişkiyi yine matematik bir ifadeyle dile getirmek esastır. Kartezyen epistemolojiye göre zihnin sahip olduğu sezgi ve tündengelim yetileri bütün bunları yapmak için yeterlidir. Sezgi anlık bir yönelişte bulunarak ilk,

⁴² Spinoza, *Törebilim*, s. 186–187.

⁴³ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, s. 45.

en temel, açık ve seçik bilgiyi kavrar. Tümdengelim de zihnin matematiksel çıkarım yapmasını sağlayarak, sezgi sayesinde kavranan bilgiden yeni bilgilere ulaşılmasına imkan verir. Bu iki yetinin dışında başka hiçbir bilgi edinme aracı yoktur. Bu yetilerdir basiti doğrudan doğruya, karmaşığı basite indirgeyerek kavrayan. Nitekim Descartes'ın metodik şüphesinin dört temel kuralı zihnin bilgi elde ederken uyması gereken ana kurallardır. Buna göre, doğruluğu apaçık olarak bilinmeyen hiçbir şey doğru olarak kabul edilmeyecek; problemlerin her biri bölünebildiği kadar bölünecek; düşünce belli bir düzene bağlı kalınarak en basitlerden başlanmak suretiyle derece derece ilerleyip karmaşıklara doğru götürülecek; gözden kaçan bir şey olup olmadığının kontrolü için genel bir gözden geçirme yapılacak. Bütün bunların tek aracı ve insanı bunlara götüren sebep Descartes felsefesinde şüphedir. Şüphe bilginin elde edilmesi için önemli ve gereklidir. Bilgiye ulaşmak için bir kez her şeyden şüphe edilmelidir. Böylelikle önceden çok da emin olarak edinilmeyen bilgiler tekrar gözden geçirilebilecek, gerekirse atılacaklardır. Şüphelenilen bilgiler doğru bile olsalar şüpheye meydan vermelerinden dolayı şüphe götürmez hale gelene kadar yanlış olarak değerlendirilmelidirler. Bu demektir ki, matematikten bile şüphe edilecektir. Şüphe doğru bilginin elde edilmesinin yolunu açar.

Şüphe ışığında Descartes'ın bilgi konusunda bilginin alıcısı olan, bilgiyi kavrayan öznesi, *cogito* uslaması hatırlanacak olursa düşünen bir öznedir. Descartes'ın özne ve öznenin düşünmesi üzerinde durmasının ne derece önemli olduğunu Betül Çotuksöken'in şu sözleriyle destekleyebiliriz: "Düşünen insan nerede düşünmesine yöneliyorsa, orada felsefe başlıyor ya da başlamış demektir. Böyle bir girişim başlangıçta tüm yalınlığı içinde gerçekleşmiş; varlık da bu çerçevede öne çıkarılmış ama günün birinde öyle bir noktaya ulaşılmıştır ki insanı insan yapanın temelde düşünme olduğu, varoluşun düşünmeden, böyle bir temel yapıdan – hatta 'öz' yapıdan, 'öz'den – kaynaklandığı yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Bu söylemin öznesi Descartes'tır. Bu noktadan itibaren, özneye, düşünmeye, bilen varlığa özgü olanlar öne çıkmaya/çıkarılmaya başlanmıştır. Oysa o zamana değin insan, bir özne olarak da yaşıyordu ama bu örtük bir durumdu; alçakgönüllüce yaşıyordu sadece bu durum. Özneyi önemsemeye başlama, böyle bir atılım, sıçrama daha sonraki kırılma noktasının da ilk habercisidir; bu bağlamda

Descartes öncü bir filozoftur. Descartes bizzat deneyimlediği üzerinde düşünen, düşündüklerini başkalarıyla da paylaşmaya çalışan bir filozoftur.”⁴⁴ Özneyi asıl anlamında özne yapan, bir şeye doğru yönelmesinin üzerinde düşünmesidir; yani *cogitodur*. Bunun yanında bir ruh ve bir beden bütünü olan özne, ruh sayesinde nesnelere dünyasını bilirken; beden bu bilme işleminde destek olduğu kadar engelleyici de olabilir. Esasen ruh bedenden bağımsızdır; ancak beden ruhtan bağımsız değildir. Ruhun bağımsızlığının nedeni, doğuştan gelen ve açık ve seçik olarak kavranan Tanrı ve ben ideleridir. Doğuştan idelerin yanı sıra nesnelere idelerini de bilen zihin, Descartes’a göre, doğuştan idelerden şüphe etmemek kaydıyla duyu ideleri de dikkate alınmalıdır. Çünkü nesnelere bilgisine dair elimizde olan tek şey onların ideleridir. Yine de doğru bilginin elde edilmesinde tek güvenilir dayanağımız zihnimizde doğuştan getirdiklerimizdir. Bedenimizin parçası olan duyularımız yanılabilir; onaylayan ya da reddeden irademiz ise anlama yetimizin sınırlı olmasına rağmen sahip olduğu sınırsızlığı ile anlama yetimizin üzerine çıkabilir ve yanlışlara sebep olabilir. Nesnelere bilgisini en berrak biçimiyle bize gösterecek olan aklımızdır.

Öznesini bu şekilde belirleyen Descartes, nesneyi ise kavranabilir yanları çerçevesinde incelenebilecek bir şey olarak kabul etmiştir. Nesnenin belirleyici niteliği yer kaplamasıdır. Bu yüzden madde söz konusu olduğunda yapılacak tek şey anlama olacaktır. Anlama maddenin sezgi vasıtasıyla birdenbire algılanması ve daha sonra bütüne yönelimin sağlanması olarak tanımlanabilir. Maddenin bilimsel olarak ele alınması karşılaştırıp anlamaya, anlayıp karşılaştırma yapmaya dayanır; ancak insan zihninin maddi dünya ile kurduğu her ilişki sonucu bir anlama meydana gelmeyebilir. Ruh ya da zihin maddi dünya ile kurduğu ilişkide anlayan, kavrayan, deney ve gözlem yapan olduğu kadar birtakım duygulanımlar da yaşayanadır, haz ya da acı duyanıdır. Çünkü insan maddi dünyaya bağımlıdır. Bilmek de bu bağlamda, doğuştan fikirler sayesinde içe yönelme olduğu kadar, yine bu fikirler sayesinde maddi dünyaya da yönelebilmektir. Kendisine tabi olunan maddi dünya hem

⁴⁴ B. Çotuksöken, *Felsefe: Özne-Söylem*, s.29.

bilgilenme hem de duygulanma kaynağıdır. Maddi dünya bilgilerin ve duyguların etkin nedenidir.⁴⁵

Kartezyen felsefe, Descartes'ın metafizik, fizik, bilgi ve ahlak ile ilişkili olarak ortaya koyduğu düşüncelerinin tamamının bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesini gerektirir. Yine aynı şekilde onun bilim adamı yönünü filozof yönünden ayırmak da doğru olmaz. Descartes, farklı bir doğa ve insan anlayışının geliştiği bir yüzyılda, bilimlere bir temel kazandırmak; ruhla bedeni, geleneksel öğretilerle yeni bilimi uzlaştırmak için çabalamıştır. Descartes'ın kaygısı doğayı anlamak ve doğaya hakim olmak olmuştur. Ancak bunu yapmak için Ortaçağdan kalma bilgiler, onun gözünde yeterli değildi. Ortaçağ düşüncesi, kavramları açık ve seçik olmadığı için doğru bilgi elde etmeye elverişli değildir ve insanı yanılsaya götürür. Sağduyu dediğimiz şey, doğru ile yanılsayı birbirinden ayırmamızı sağlayan güçtür ve bu güç insanlar arasında eşit bir şekilde paylaştırılmıştır. Bu da bizi, bu kadar çok yanılsayın kaynağının akıl olmadığı sonucuna götürür. Demek ki, yanılsayların tek bir sebebi vardır: doğru yöntem izlememek. Bu yüzden Ortaçağın yöntemi yeni bir yöntemle değiştirilmelidir. İşte Descartes'ı yeni bir yöntem arayışına iten bu düşüncelerdir. Mantık ve analizden yararlanarak yöntemi üzerine çalışmaya başlayan Descartes, bilinenleri göstermekten başka bir işlevi olmadığına, yeni bilgiler elde etme olanağı vermediğine karar verdiği mantığı terk etme yoluna gitmiştir. Ona göre mantığın bir başka eksikliği de, biçim ve içeriği birbirinden ayırması olmuştur. Oysa bilgide biçim ve içerik birbirlerinden soyutlanamaz. Descartes'ın analizden yardım alma sebebi, döneminde yapılan matematiğin eksik olduğuna kanaat getirmesi olmuştur. Bu yüzden eskiden kullanılan matematiğe göz atma gereği duyan Descartes, aradığını burada bulur. Bir İlkçağ matematikçisi olan *Pappus*'un⁴⁶ *Matematik Koleksiyonu* adlı eserinde, analiz ve sentez olmak üzere kanıtlamanın iki yönünden söz etmesinden yola çıkarak, bahsi geçen analizi kendi matematik yöntemi için değerlendirmeye alır. Analizi doğru olarak benimseyen Descartes, matematiğin eksikliklerini gidermeye yönelik bu çalışmalarının sonunda analitik geometriyi kurmuştur. Analitik geometri, cebirsel bir denklemin geometrik şekille anlatılması esasına dayanır. Böylece

⁴⁵A. Timuçin, *Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi*, s. 152.

⁴⁶*Bilim Tarihine Giriş*, s. 105.

Descartes'ın çalışmasının püf noktası açığa çıkmıştır. İki farklı bilim arasında kurulan bu ilişki, matematik ile diğer bilimler arasında da kolaylıkla kurulabilirdi. Çünkü hangi alanda olursa olsun 'bilmek', bir nevi ölçüdür, sayıdır. Dolayısıyla, bütün bilimlere tek bir yöntem uygulamak olanaksız değildir ve uygulanacak bu yöntem, matematiğin yönteminden başkası olamaz. Descartes, yine bir ilke imza atmış ve bütün bilimlerin tek bir yöntem altında toplanabileceğini savunmuştur. Descartes'ın bu çalışmaları sonucunda, onun yöntemine evrensel matematik adı verilmiştir. Descartes yöntemini, belirlediği kurallarla temellendirmiştir. Öncelikle, doğruluğundan kesinlikle emin olunmayan hiçbir şey doğru olarak kabul edilmemelidir. Bu, insanın acele yargılara varmasını ve ön yargılı olmaktan kurtulmasını sağlayacaktır. Elbette insanın bir konu üzerine düşünürken, hem doğuştan getirdiği hem de doğduktan sonra edindiği önyargılarından sıyrılması çok zordur. Descartes, bu noktada yöntemsel şüpheyi teklif eder. Buna göre, doğruluğundan kesin olarak emin olduğumuz bir bilgiye ulaşıncaya kadar her şeyden şüphe etmeliyiz. Doğru olup olmadığı konusunda da şüphelerimiz olan şeyleri yanlış kabul etmeliyiz. Descartes'ın yönteminin diğer aşaması, incelenecek problemi analiz etme esasına dayanır. Üzerinde düşünülen sorun, imkanlar elverdiğince bölümlenmelidir. Karışık ve belirsiz olan önermelerden daha aydınlık ve basit önermelere ulaşılmalıdır. Bu işlem elbette, sırayla ve hiçbir şey atlanmadan yapılmalıdır ki; geriye dönüşte, yani en basitlerden daha karmaşıklara doğru yol alınırken işlem sekteye uğramasın. Bu da sıralamayı gerektiren kuraldır. Daha sonra bütün bu yaptıklarımızı kontrol etmemiz gerekir. Bir şeyin atlanıp atlanmadığını anlamak için yapılan bu saymanın, kesintisiz, sürekli ve sıraya uygun yapılması çok önemlidir.

Descartes, felsefesini ortaya koyarken de en yetkin bilgi yöntemi olarak kabul ettiği matematiğin yöntemini örnek alarak, mutlak kesinliğe sahip, kendisinden hiçbir şekilde şüphe edilemeyecek bir hareket noktası aramıştır. Matematik Descartes için, her yönüyle o kadar sağlam bir yöntemdir ki; felsefede de matematik yöntemin kullanılması durumunda, felsefenin bütün konularıyla ilişkili olarak kesin bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır. İşte buradan hareketle felsefesini ortaya koyan Descartes, matematik yöntemi kullanmak suretiyle açık ve seçik bilgiye ulaşma

çabası içinde olmuştur. Descartes bir akılcıdır ve bu akılcılık elbette onun bilgi ile ilgili görüşlerinde de kendisini yeterince göstermiştir. Ona göre doğuştan bilgiler mümkündür ve bilgi elde etme sürecinde duyularımız güvenilir değildir. Bilgi elde etmenin tek kaynağı akıldır. İnsan aklının iki temel yetisi vardır. Bunlar sırasıyla, sezgi ve tümdengelimdir. Sezgi insanın hiçbir şüpheye düşmesine meydan vermeyen, son derece açık olan, bir anlık kavrayış durumudur. Descartes'ın epistemolojisinde sezginin oldukça önemli bir yeri vardır. Sezgi sayesinde sağlıklı akıl yürütmeler yapar ve doğru bir bilgi elde edip etmediğimizi anlarız. İlk bilgilerimizi sezgi sayesinde ediniriz. Bu aşamadan sonra devreye giren tümdengelim yapıyor ise, sezgi sayesinde elde ettiğimiz bu ilk ve kesin bilgilerden zorunlu yeni bilgiler çıkarmamıza yardım etmektedir. Descartes'ın sezgisi, matematiğin de kanıtladığı gibi insan zihninin birtakım bilgileri açık ve seçik olarak kavrayabilmesidir. Yine matematiğin gösterdiği gibi, insan zihni elde ettiği birtakım ilk bilgilerden hareket ederek, aslında bilmediği başka bilgileri elde edebilmektedir; bu da Descartes'ın tümdengelimidir. Sezgi sayesinde bilgiler açık ve seçik olarak kavranır, tümdengelim sayesinde de bu bilgilerden bilinmeyen başka bilgilere ulaşma sürecine girilir. Descartes'a göre bilgi elde etme sürecinde bu iki yetinin dışında hiçbir yeti ya da işleve gerek yoktur. Ancak Descartes, epistemolojisini ortaya koyarken, birtakım yol gösterici kurallar belirlemiştir. Bu kurallar, bu iki yetinin işleyişlerini düzenleyecek kurallardır. Akılcılığın bir an bile sapmadan oluşturduğu sisteminde, mutlak olarak kesin olan ilk bilgiye ulaşma amacı içinde olması, onu bu ilk doğru bilgiye ulaşana kadar her şeyden şüphe etme yoluna götürmüştür. Bu kurala göre, kesinliği açık ve seçik olarak bilinmeyen hiçbir şey kesin olarak doğru kabul edilmeyecek; yanlış veya şüpheli olan ya da yanlış veya şüpheli olması muhtemel olan her şey reddedilecektir. Bu da başlangıç noktasında, istisnasız her şeyden şüphe etmeyi gerektirir. Önceden kabul görmüş, geleneksel olarak benimsenmiş, sorgulanmadan inanılmış her şey zihinden atılmalıdır. Zihin, aynen bir mühendisin inşaata başlamadan önce zemini temizlemesi gibi, bütün peşin hükümlerden temizlenmelidir. Kesinlikle bir kuşkucu olmayan Descartes, şüpheyi sadece bir araç olarak benimsemiştir. Onun için şüphe, kesinlikle bir amaç değildir ve kendisinden şüphe edilemeyecek bir ilk bilgiye ulaşıldığında derhal terk edilecektir. Ancak, bunun için şüphe son sınırına kadar götürülmelidir ve Descartes da öyle yapmıştır. Şüpheyi

yöntem olarak kullanmış ve zihnini bütün peşin hükümlerden arındırmıştır. Bu şüphe süreci sonucunda, Descartes'ın ulaştığı ilk bilgi varolduğu bilgisi olmuştur. Şöyle ki; her şeyden şüphe ettiğiniz takdirde sadece bir tek şey şüphe götürmez bir biçimde doğrudur: Şüphe ettiğinizden şüphe edemezsiniz. Çünkü şüphe diye bir şey olduğunun ve şüphe eden zihninizin şüphe etme yönünde işlediğinin farkındasınızdır. Nitekim, şüphe etmek düşünsel bir eylemdir; yani düşünebildiğiniz takdirde şüphe edersiniz. Düşünebilmek de varlık göstergesidir. İşte, Descartes'ın felsefe tarihine damgasını vuran, çıkış noktasını özne olarak belirleyen modern felsefenin dayanağı olan ünlü önermesi “Düşünüyorum o halde varım”, bu şekilde gelişen şüphe süreci sonunda ortaya çıkmıştır. Ancak bu önerme, tartışma götürür bir önermedir ve Descartes bu önerme bağlamında birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler, bu önermenin bir tasım olduğu yönünde olmuştur. Eğer bu bir tasım ise, bu önermeye gelene kadar öncelikle düşünen bütün varlıkların varolduğunun kanıtlanması gerekir. Çünkü bu önermenin ifade ettiği şey, düşünen bütün varlıkların varolduğudur. Ancak Descartes, kendisini eleştirenlerle aynı fikirde olmamış ve önermesinin bir tasım olmadığını, hiçbir şeyden türemediğini savunmuştur. Çünkü o, bu önermesine, yani *cogitosuna* açık ve seçik olarak sezgisi sayesinde ulaşmıştır.

Artık Descartes için, zihninin dışına çıkma ve yeni bilgiler elde etme vakti gelmiştir. Descartes'ın zihninin dışına çıktıktan sonra ulaştığı ilk bilgi Tanrı'nın bilgisi olmuştur. Zihninde açık ve seçik olarak bulunduğunu fark ettiği yetkinlik düşüncesi, onu Tanrı fikrine götürmüştür. Duyular yanıltıcıdır; dış dünyada zihninde fikir olarak bulunan yetkinliğe sahip hiçbir varlık yoktur; bu yetkinlik fikrini kusurlu bir varlık olduğu için kendisi de yaratmamıştır. Öyleyse, bu fikrin zihninde olmasını sağlayan, en az bu fikirdeki kadar yetkin bir varlık olmalıdır. Bu varlık Tanrı'dır. Neden- sonuç ilişkisi çerçevesinde bakıldığında da, Tanrı'nın insan zihnine bu fikri koyan olarak varolduğundan şüphe etmeyiz. İşte, Descartes'ın kendi varlığından sonra ispat ettiği ikinci şey, bu şekilde Tanrı'nın varlığı olmuştur. Bununla beraber Descartes, bu konuda da şiddetli bir eleştiri ile karşı karşıya kalmıştır. Önce kendi varlığını, kendi varlığından yola çıktıktan sonra Tanrı'nın varlığını ispat etmesinden dolayı tenkit edilen Descartes, bu konuda aldığı tepkilere kayıtsız kalmıştır ve ikinci olarak ispat ettiği Tanrı'dan yola çıkarak üçüncü ispatını ortaya koymuştur. Dış

dünyanın da ispat edilmeye ihtiyacı vardır. Çünkü, yalnızca nesnelere yola çıkarak dış dünya kanıtlanamaz. Bizim onlarla ilişkili olarak bildiğimiz tek şey, onların konum, hacim, şekil gibi matematiksel özellikleridir ve bunlar da dış dünyanın varlığını kanıtlamak için yeterli değildir. Öyleyse, dış dünya varlığına dair izlenimlerimizi, deneyimlerimizi kendimiz oluşturmuş olabiliriz. Ancak bu, imkansız görünmektedir; çünkü bizim böyle bir yetimiz bulunmamaktadır. O zaman, dış dünyanın varlığına dair bilgiyi, dış dünya olmamasına rağmen, Tanrı zihnimize koymuştur. Fakat Tanrı aldatıcı değildir; dolayısıyla bu ihtimalden de uzaklaşabiliriz. Geriye sadece dış dünyanın kendisi kalıyor. Dış dünyayla ilişkili olarak zihnimizde bulunan fikirlerin nedeni, hiç şüphesiz bizzat dış dünyanın kendisidir.

Descartes, töz anlayışında da akılcı bir tavır takınmış, tözün nitelikleri çerçevesinde inceleyip belirlemiştir. Buna göre, her tözün temel bir niteliği vardır ve diğer nitelikleri bu temel niteliğine bağlıdır. Descartes ruhun temel niteliğinin düşünme, bedeninin temel niteliğinin yer kaplama olduğunu savunmuştur ancak bunu savunmakla da felsefe tarihinin en büyük problemini ortaya atmıştır. Temel nitelikleri bağlamında bu kadar farklı iki yapı gösteren ruh ve beden, insanda bir araya gelebilmiş olması ve bir etkileşim içinde bulunmasının nedeni sorulduğunda Descartes, kozalaksı bez fikrini ortaya atarak teorisini destekleme yoluna gitse de; kozalaksı bezin de maddi nitelikli bir yapı arz etmesi Descartes'ı daha da zor bir duruma sokmuştur.

Görüldüğü gibi Descartes, epistemolojisinde bir akılcı, *a priorist* ve doğuştancıdır. Tasarıma dayalı bir algı anlayışı geliştiren Descartes'a göre, algılanan her şey zihnimizde mevcuttur. İdeler ya olgusal olarak dışarıdan gelirler, ya zihnimiz tarafından oluşturulurlar, ya da doğuştan getirilirler. Sadece doğuştan ideler açık ve seçiktirler ve bilgiye ulaşmayı sağlarlar. Yanlışlarımızın sebebi ise, anlama ve irade yetilerimiz arasındaki etkileşimdir. Anlama yetimiz sınırlıdır, yalnızca açık ve seçik olanın bilgisine götürür. Bunun yanında irade yetimiz sınırsızdır. İrademizi sınırlayamadığımız gibi tam olarak anlayamadığımız şeyleri onaylaması yönünde onu zorlayarak sınırsızlığını daha da artırırız. Anlama yetimiz sadece kavrayıp, doğru ile yanlış ayırırken; irademiz doğru ya da yanlış ile ilgilenmez ve anlama yetisinin

sınırlarının dışına çıkar. Yanlıkların sebebi de, anlama yetisinin açık ve seçik olarak kavrayamadığı şeyleri, iradenin onaylamasıdır.

Akılcılık duyulara dayalı bilgiyi doğası gereği güvenilir bulmaz. Tam tersine akılcılığa göre duyulara dayalı bilgi yanlışa sebep olur. Bu dünyanın bilgisine ancak aklımızı kullanarak ulaşabiliriz. Bu fikirlerle 17. ve 18. yüzyıllarda en zengin dönemini yaşayan akılcılığın Descartes'tan sonra en büyük temsilcileri Spinoza ve Leibniz olmuştur. Descartes, batı düşüncesini fikirleriyle tam anlamıyla sarsmış ve felsefeye birçok ilki kazandırmıştır. Descartes sayesinde bilim, şüphe götürmez olgulardan başlamak ve bu olgulardan tümdengelimsel akıl yürütmeye mantıksal sonuçlar çıkartmak temeline dayandırılmıştır. Descartes sonrası filozoflar, bilgi elde ederken şüphe götürmez olguları tespit etme aşamasında duyuların kaçınılmaz ve önemli bir rolü olduğuna inanmışsalar da, Descartes'ın yönteminin isabetli bir yöntem olduğunun altını çizmişlerdir. Descartes sayesinde bizler anladık ki; bu yöntem, dünya hakkında güvenilir bir bilgi verebilecek matematiğe dayalı bilimi sağlar. Ve yine bu yöntem dünyanın kesin olarak anlaşılmasının tek yoludur. Ancak Descartes'ın keşfettiğine inandığı ve son derece özgün olduğuna inanılan yöntemi, aslında pek o kadar da özgün değildir. John Cottingham'ın iddia ettiğine göre⁴⁷, Portekizli filozof ve bilim adamı Francisco Sanches bir çalışmasında bahsettiğine göre, kendine çekilme ve her şeyi kuşkuya tabi tutmayı doğru bilmenin yolu olarak nitelmiştir. Sanches de Descartes gibi önceden kabul görmüş sabit düşüncelerden kurtulmak gerektiğinin altını çizmiştir. Yine, Descartes'ın yaptığı gibi Sanches'in de, doğayı izleyip doğanın ışığına başvurduğunu da dile getirdiklerinden anlıyoruz. Bütün bunlara rağmen, Cottingham'ın da belirttiği gibi, özgün olmasa da Descartes'ın yönteminin felsefenin gerçek anlamıyla yapılması açısından çok önemli olduğunun farkındayız.

⁴⁷ J. Cottingham, *Descartes Sözlüğü*, s. 244

SONUÇ

17. yüzyıl felsefesi Descartes ile başlayıp kaba bir hesapla Locke'a kadar devam eden; Malebranche, Spinoza, Leibniz, Pascal ve Bayle ile Hobbes'un ortaya koyduğu felsefi sistemleri içeren bir felsefe olmuştur. Onsekizinci yüzyılı hazırlayan Descartes'ın akılla ilişkili olarak yaptığı belirlenimlerin, hatta akıl alanı içinde kalarak doğruya ve hakikatin bilgisine ulaşma çabalarının doruğa ulaştığı isimlerin arasında özellikle Spinoza ve Leibniz'in önemli yeri vardır. Bu Yeniçağ felsefesinin kurucusunun Descartes olduğunu, biraz önce gördüğümüz köklü ve büyük fikirlerin ışığında tereddütsüz söyleyebiliriz. Descartes'ın bilinç ve düşünceye yüklediği anlam, felsefi düşüncenin kendisi üzerine düşünmesini ve tabi ki bilinç ve düşünceye yönelmesini sağlamıştır; böylelikle idealist ve spiritüalist akımlar kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlardır. Aynı Descartes'ın zihinden bağımsız kendi mekanik işleyişi içinde varolan bir nesnel dünyasını da kabul etmesi, gözlemsel ve deneysel doğal bilimleri ve bu anlamda koyulan felsefi düşünceleri etkilemiş, Diderot, Helvetius, Marx gibi isimlerin düşüncelerini biçimlendirmiştir. Dolayısıyla Descartes'ın ardından yapılan batı felsefesi, genel olarak günümüze kadar bu iki yönde gelişme göstermiştir.⁴⁸ Descartes felsefeye bambaşka ve her anlamda yeni bir soluk getirmiş, felsefeyi büyük bunalımından kurtarmayı başarmış ve yepyeni, farklı, orijinal fikirlerin gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Descartes'ın felsefesinden hareketle düşünce üreten ve Descartes etkisini felsefesinin hemen her yerinde hissettiren isimlerden biri Malebranche'tır. Nicholas Malebranche (1638–1715) Hollandalı filozof Arnold Geulincx (1625–1669) ile birlikte geliştirdiği *okkazyonalizm (vesile nedencilik)* bağlamında Descartes'ın ortaya attığı düalizm problemini çözmeye çalışmıştır. Descartes'ın yaratılmış iki cevherini teke indirgeyen okkazyonalistlere göre beden ruh, ruhun da beden üzerindeki etkisi doğrudan değil dolaylıdır ve bu dolaylı etkiyi sağlayan bir başka sebep vardır; o da sonsuz ve sınırsız Tanrı'dır.

⁴⁸S. Hilav, *Felsefe El Kitabı*, s. 97.

Bedende işleyen ya da ruhta oluşan etkiler doğrudan doğruya iradeyle gerçekleştirilmiş şeyler değildir. Bunların oluşması için doğrudan bir müdahale söz konusu değildir. Beden ve ruh bazı hareketlerin oluşması için sadece birer vesile (ara) nedendir. Asıl ve tek sebep Tanrı'dır ve bedende hareket, zihinde bilgi Tanrı'nın istemesiyle oluşur. Tanrı ruhun beden, beden de ruh üzerindeki etkilerini önceden düzenlemiş ve her ikisini de kendi işleyişlerine göre ayarlamıştır. Her ikisi de kendi işleyişlerini birbirine paralel iki saat gibi gerçekleştirir ve bunlar Tanrı istediği için, Tanrı'nın istekleri için sadece birer vesile konumundadırlar. Etken olan tek irade ve güç Tanrı'nıkindir. İşleyişin paralel iki saat gibi gerçekleşmesi Tanrı'nın sürekli müdahalesinin ifadesidir.⁴⁹ Okkazyonalistlere göre Descartes'ın dediği gibi ruh ve beden birbirlerinden tür bakımından farklı olan iki ayrı gerçekliğe karşılık gelir. Öyle ki, ruh ve beden hiçbir şekilde birbirlerini etkileyemezler ve ruh ile beden arasında gerçekleşen karşılıklı bir etkileşimden bahsedilemez. Yine Descartes'ın dediği gibi ruh ve bedenden her biri kendi yasalarına göre işler ve işlevlerini yerine getirir. Ancak Descartes'tan farklı olarak ruh ve bedeni birbirlerine bağlayan ve ikisinin hareketlerini uyumlu hale getiren Tanrı'dır.

Temel fikirleri bu saydıklarım olan okkazyonalizmin en önemli temsilcisi Malebranche'ın felsefesi için çıkış noktası Descartes'ın metafizik anlayışı olmuştur. Buna göre nesnel dünya hareket ettiren değil hareket ettirilendir ve evrende eylemde bulunan tek varlık Tanrı'dır. Gerçeklik Tanrı'nın zihnindeki idelerden oluşmaktadır. Bu ideler akledilir uzam adındaki ide türünden meydana gelir. Akledilir uzam yer kaplamaz; yer kaplayan şeylerin bilgisine sahip olunabilecek bir nesneyi kavratır matematiksel ilişkilerin idesidir. Akledilir uzamın formülleri ezeli, ebedi ve değişmez olduğu için, akledilir uzamın dünyası kendisi de ezeli, ebedi ve değişmez olanda yani Tanrı'da konumlanmış olmalıdır. Dolayısıyla akledilir uzam Tanrı'nın ezeli, ebedi ve değişmez zihninde yine bu tarzda hiç değişmeden varolur.⁵⁰

Malebranche'ın akledilir uzam dünyası Platon'un idealar dünyasına benzetilebilir ancak Malebranche bir de yaratılmış dünyayı kabul etmiştir. Bu dünya

⁴⁹F. Thilly, *Felsefenin Öyküsü*, Cilt 2, s.84.

⁵⁰A. Cevizci, *Metafiziğe Giriş*, s. 186-187.

akledilir kısımlardan meydana gelmediği için bilinemez. Yarattılmış dünyada fiziki uzam, cisimler, zihinler ve zihinlerin duyguları yer almaktadır. Ancak bu dünya da Tanrı'nın zihnindeki idelerdir; yani insanın cisimlere ilişkin olarak elde ettiği kavram, algı ve idrakler bağımsız olarak varolan şeylerin kavram, algı ve idrakleri değildir.

En önemli eseri *Hakikatin Araştırılması*'nda bütün düşüncelerini altı cilt halinde kaleme alan Malebranche'ın felsefesi, gerçek olanın Tanrı'nın dünyası olduğunu vurgulamıştır. Tanrı ve onun zihnindeki ideler ile akledilir uzam değişmez gerçekliği meydana getirir. Tanrı'nın yaratıcı gücü ve faaliyetleri, zamansal gerçekliği, insanı, fiziki dünyayı ve gerek fiziki gerekse zihni dünyadaki gelişmeleri açıklar. İnsan sadece Tanrı'nın farkında olmasını sağladığı ideleri ve duyguları bilir. “İnsan Tanrı'da yaşar, hareket eder ve varolur.”⁵¹

Malebranche'ın teorisi, özellikle de ruh ile beden arasında gerçek bir bağın olmadığına dair aranedenci tezi, Descartesçiliğin baştan sona tutarlı bir versiyonunu geliştirme girişimi olarak akıllarda yer etmiştir. Malebranche'a nazaran akıllarda daha çok yer eden bir başka isim Benedictus Spinoza (1632–1677) olmuştur. Bir panteist olan Spinoza doktrinlerini sadece dedüktif usavurma ile elde etmekle kalmamış aynı zamanda geometrik yolla anlatmıştır. Descartes gibi akla dayalı evrensel bir kuram oluşturmaya çalışmış, şeylerin tam bilgisine ulaşabilmenin yolunun açık ve seçik bilgidan geçtiğini savunmuştur. Bunun yanında Spinoza Descartes'ın ilgilendiği sorunlarla uğraşmaktan öte, bunları daha kapsamlı ve dizgesel bir biçimde çözmeye çalışmıştır. Nitekim Descartes'ın sistemi ruh ile bedenin varolmak için başka bir şeye ihtiyaç duymalarına rağmen töz olarak kabul edilmeleri bakımından tartışma götürür niteliktedir. Oysa Spinoza'ya göre töz, “Özü varoluş içeren ya da varolmadıkça kavranamayandır. Bununla beraber aynı doğada başka bir şey tarafından sınırlanabilen kendi türünde sonludur. Töz kendinde olan ve kendisi yoluyla kavranabilen, bir başka şeyin onu oluşturmasına ihtiyaç

⁵¹ Malebranche'ın İncil'de geçen gözde dizesi

duymayandır.”⁵² Spinoza tözü bu şekilde belirleyerek Descartes’tan farkını ortaya koymuş, tözün tek olduğunu savunarak metafiziksel monizm yolunda adım atmıştır. Descartes ruh ve bedeni yaratılmış ve sınırlı tözler, Tanrı’yı da diğer tözlerin sebebi olmak bakımından dış sebep olarak nitelendirmiştir. Oysa Spinoza tözün sebebini içkin görür; dolayısıyla diğer töz diye bir şey yoktur. Çokluğu birliğe indirmeye çalışan Spinoza tözün belirlenimlerinin yüklenebileceği tek şeyin Tanrı olduğu sonucuna varmıştır. Tanrı bir anlığın kavrayabileceği tüm şeylerin etkin nedeni olduğu gibi kendi kendinin de nedenidir ve bu rastlantısal değildir. Tanrı mutlak olarak ilk nedendir. Bu anlamda kimse tarafından hiçbir baskıya uğramadan yalnızca kendi yapısının yasalarıyla etki yapan Tanrı, her şeyin geçici nedeni değil içkin nedenidir.⁵³

Tanrı’nın Descartes’ın belirttiği gibi dünyadan ayrı olmadığını, evrende her yerde mevcut olan bir ilke olduğunu, Tanrı’nın dünya dünyanın Tanrı içinde bulunduğunu, Tanrı ve dünyanın aynı şeyi ifade ettiğini savunan Spinoza bu anlamda panteist bir tavır takınmıştır. Bu da varolan tek bir şeyin olmasını gerektirir. Varolan tek bir şey varsa da düşünce onun üzerine olur. Bu tek şey düşünüldüğünde aklın onunla ilişkili olarak tasarlayabileceği bir şeyler oluşturulmalıdır. Bu noktada *sıfat* düşüncesine gidilir. Aynı eserinde Spinoza sıfatı anlığın tözde onun özünü oluşturuyor olarak algıladığı şey olarak tanımlamıştır. Zihin tözü düşündüğünde onun özünü oluşturmak için sıfatları kullanır. Ancak sıfatların tözde olup olmadığı bilinemez; çünkü sıfatları zihin yükler. Bu anlamda da tözün sonsuz ve sınırsız sayıda sıfatı düşünülebilir; zaten tözün kendisi sonsuz ve sınırsızdır. Her ne kadar tek töz sonsuz sayıda sıfata sahip olsa da sonlu varlıklar olarak insan zihni bunlardan yalnızca iki tanesini bilebilir. Bu iki ana sıfat insanın kendisini akılla belirlemesine de yardımcı olan ruh ile bedendir. İşte Spinoza’da ruh ile beden bu şekilde belirlenmiştir, onlar Tanrı’nın sıfatlarıdır. Bunun yanında sıfatların da bilinmesini sağlayan birtakım şeyler vardır. Bunlar tözün değışkileri ya da kendisinin de onun yoluyla kavranacağı başka bir şeyde olan *tavırlardır*. Yani tavırlar tözün duygulanışlarıdır. Bu çerçevede ruhun tavrı düşünce, bedenin tavrı yer kaplamadır.

⁵² Spinoza, *Törebilim*, s. 1.

⁵³ A. Cuvillier, *Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler*, Cilt 4, s. 95.

Kendisinden sonsuz tavırlarla sonsuz şeyler çıkan Tanrı fikri ancak tek bir fikir olabilir. Fikirlerin formel varlığı başka bir sıfat altında açıklanması bakımından değil, yalnız düşünen bir varlık gibi görülmesi bakımından Tanrı'yı etken neden görür. Tekil şeylerin fikirleri de kendi nesnelere ve algılanan şeyleri değil, Tanrı'yı etken neden olarak kabul etmeye götürürler. Tanrı'nın tek düşünen varlık olması ve onun fikirlerinin tekil şeylerin düşüncelerinde açığa çıkmış olması, onun tekil şeylerin dışında bir sebep olarak algılanmasını gerektirmez. Fikir Tanrı'nın sonlu düşüncesinin sonsuz bir tavırla zihinde açığa çıkmasıdır. Spinoza Tanrı'nın varolan her şeyin içkin sebebi olduğunu ve fikirlerin de bu şekilde elde edildiğini söylerken, onun zorunlu durumu ile ilişkili olarak her şeyde yansımaları kastetmiştir. Tanrı kendisini yansıtmamalık edemez; aynen geometrideki kapsayan alan gibidir. Diğer geometrik şekillerin kapsayan alanın varlığıyla varolması, alemin Tanrı'ya bağlı olması gibidir. Bu bağlılık ve yansıma hali ile ilgili olarak, ruh ve beden Tanrı'nın sonsuz tavırlarının sonlu yansımalarıdır. Spinoza felsefesinde bu yansımaların adıdır bilgi. Bu çerçevede Spinoza üç tür bilgidir söz eder. İlki belirsiz deneyimlerden elde edilen en aşağı seviyedeki bilgidir. İkinci bilgi türü olarak bilimsel bilgi gelir. Bilimsel bilgi zorunlu olarak doğrudur. Belirsiz izlenimler bir mantıksal işleyiş içerisinde bağlanıp belirginleştirilerek bilimsel bilgiye ulaşılır. Son olarak sezgisel bilgi elde edilmek suretiyle, tabiatı sınırlı bir şekilde bilmekten kurtulan insan zihni, onu bir bütün olarak Tanrı'yla ilişkilendirerek kavrayabilir. Tanrı'nın aracılığı olmadan bir ruh beden ilişkisi varsayılırsa, Tanrı'nın iki sıfatının birbiriyle ilişkili olduğu düşüncesine gidilir ki, bu düşünce Spinoza sisteminde bir çelişkidir. Çünkü yer kaplama ve düşünme gerektiğinde birbirine indirgenebilen tavırlar değildir. O halde ruh ile beden arasında doğrudan bir ilişki kurulamaz; ilişki sadece dolaylı olabilir. Ancak bu dolaylı ilişkiyi sağlayan neden okkazyonalizmin savunduğu gibi bir dış neden olsaydı Tanrı'nın buna müdahale etmesi gerekirdi. Oysa Tanrı bir dış neden değildir; içkindir ve bu dolaylı ilişki onun içkinliği sebebiyle kurulabilir. Yani Tanrı'nın sıfatlarının sonsuz ve sonlu tavırlarda işleyişinde bir iç sebep olmalıdır. Yer kaplama ve düşünmenin bağlı bulunduğu sonlu ve sonsuz tavırların iç niteliği budur. Böylece birbirlerine müdahale etmeden paralel bir biçimde işlediklerini söyleyebiliriz.

Spinoza'nın felsefesi Descartesinkinden daha tutarlı olmuş, kartezyen felsefedeki güçlüklerden bir kısmını çözmüş olabilir. Fakat Tanrı'yı içkin, doğal ve hatta evrenle özdeş bir varlık olarak tasavvur etmesi, çağının kabul görmüş dini görüşleriyle mutlak bir karşıtlık içinde olduğundan, kabulü mümkün olmayan bir felsefe hatta ateizm damgasını yemesine neden olmuştur. Spinoza'nın düşünceleri ancak 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarından itibaren özellikle Alman düşünürler tarafından ciddiye alındı.

Felsefesinde Descartes etkisinin yoğun olarak hissedilmesi nedeniyle ele alacağım isimlerin sonuncusu Leibniz'dir. Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716) Descartes'ın yöntemi olan matematikten hareket ederek ortaya koyduğu sisteminde Descartes, Malebranche ve Spinoza'nın ruh ile beden arasında kurdukları ilişkiye itiraz etmiştir. Leibniz'in sisteminin en önemli kavramı *monad*dir. Monad tözdür. Buna göre doğa sonsuz küçüklükteki unsurlardan meydana gelmiştir. Cisimlerin karşılıklı eylem ve düzenli etkileşimlerini açıklayabilmek için bir gücün varsayılması gerekir. Leibniz bu gücü cisimsel olmayan bir şey olarak tasarlamış ve onu aynı zamanda düşünen, algılayan ve maddi olmayan bir gerçeklik olarak tanımlamıştır. İşte bu güç birimi monad'dır. Buna göre evren gerçeklikte yan yana varolan bir monadlar çokluğundan meydana gelmektedir. Monadların parçası yoktur ve monadlar basittir, bölünemezler. Tıpkı atomlar gibi varlığı meydana getiren temel bileşenlerdir. Atomlardan farklı olarak maddi değildir ve yer kaplamazlar; ayrıca birbirlerinden tümüyle farklıdırlar. Kaybolmayan ve kapalı olan monadlar basit olanlarının yığılması sonucu bileşik monadları oluştururlar. Leibniz'in monadoloji olarak bilinen bu anlayışına göre, duyularla gözlemlenen cisimler daha küçük parçalara bölünebilir olup; varolan her şey bileşik cisimlerden meydana gelmektedir. Monadların kendilerini gerçekleştirip aktif hale gelmelerini sağlayan içlerinde taşıdıkları bir iç kuvvettir. Bu düşüncesiyle Leibniz Descartes'ın mekanik işleyiş düzeninden farklı hatta güvenilir bir yol izlemiştir. Descartes doğanın mekanik işleyişle var olduğunu, kuvvetin maddenin özünde değil işleyişin içinde olduğunu savunmuştu. Leibniz'e göre ise bu mekanik işleyiş ve kuvvet maddenin içindedir. Monadlar iç güce sahiptir, dış etki almazlar; kendi güçlerini aktifleştirir, bilinçlerini

gerçekleştirirler. Leibniz'in bu düşüncesi Aristoteles'in *entellekte* kavramına, nesnenin kendisini görünüşte gerçekleştirme düşüncesine geri dönüşür.

Her bir monad bu evrenin tasarımını içinde taşır, modelini kendinde yansıtır; çünkü Tanrı onları böyle yaratmıştır. Bu önceden kurulmuş ahenktir. Tanrı bir düzen kurmuş ve bu düzenin örneğini de monadlara yerleştirmiştir. Monadlar da bilinçleri sayesinde ve bilinçleri elverdiği kadarıyla kendilerine yerleştirilmiş evren tasarımını açığa çıkarmaya çalışırlar. Bunu yapmalarını sağlayan bilinçleri algı ile ilişkili olarak incelenmelidir. Algı tüm monadlarda gerçekleşir. Yani tüm monadlar bilinçlerinin üzerine duyumlarını yansıtıp bağlantılandırabilirler. Bu bağlamda monadların birer ruh olduğu söylenebilir; çünkü ruhun gerçekleşebilmesi, için bilinç ve algı yeterlidir. Bununla beraber monadların arasındaki farklılığın sebebi bilinç düzeyindeki dolayısıyla algılamadaki farklılıklardır. Basit bir monad bilinç düzeyinin daha aşağılarda olması itibarıyla ruhun cevherinden ayrılır. Böylece bir varlık hiyerarşisi gerçekleştiren Leibniz'e göre en aşağı düzeydeki monad bilinçlilik düzeyinin tabanında, en üst düzeydeki ise tavanındadır. En üst monad bilinçliliğini sınırsız biçimde aktif olarak gerçekleştiren monadların monadıdır, yani Tanrı'dır. Bütün monadlar ondan çıkmıştır ve monadların arasındaki dolaylı etkileşimi sağlayan önceden kurulmuş ahenk de onun eseridir. Her monad kendisine verilmiş bilinçlenme düzeyinin sınırına kadar gidebilir. Bilinçlilik düzeyine göre Tanrı'ya en yakın olan monad insandır. İnsan evreni, kendisine Tanrı tarafından verilmiş evrensel model çerçevesinde oldukça sınırlı bir biçimde tasarlayabilir. Diğer monadlar ise insandan daha alt düzeyde tasarımlama yapma ve daha bulanık bir bilince sahip olma durumundadır.

Leibniz ruh ile beden ilişkisini de bilinçlilik ve ezeli ahenk düşüncesi çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Buna göre ruh ve beden farklı bilinçlilik düzeyindeki monadlardır ve ruh kendi tasarımlarını, beden kendi tasarımlarını gerçekleştirir. Ancak her ikisi de Tanrı'nın kendilerine vermiş olduğu tasarımlar çerçevesinde işleyişlerini ortaya koyarlar. Tanrı ruh ile bedeni başlangıçta birbirleriyle sürekli uyum içerisinde bulunacak şekilde düzenlediğinden, ruh ile

beden ilişkisi bu düzene bağlı olarak açıklanır. Evren organik bir bütünlük içindedir. Alt monadlar da bu bütünlük içinde bir araya gelip merkezi ve cazip durumdaki üst monadların etrafında toplanarak bileşik monadları oluştururlar. Ruh da bedene göre bilinçlenme ve tasarımlama gücü yüksek olan bir monaddır. Beden monadları bu merkezin etrafında toplanıp daha karmaşık yapıları bir biçim oluştururlar. Leibniz ruh ile beden arasındaki ilişkiye dair olan görüşünü açıklamak için bu ilişkiyi tamı tamına aynı zamanı gösteren iki saat yoluyla örneklendirir. Saatlerin arasındaki uyumun sebepleri Leibniz'e göre şunlar olabilir: İlk Descartes'ın etkileşim teorisinde olduğu gibi, saatler birbirlerine, eylemleri birbirlerini etkileyecek biçimde bağlanmış olabilirler. İkinci olarak Malebranche'ın aranedencilik öğretisinin dediği şekliyle, saatler üzerinde onların tam olarak uyuşmalarını sağlayacak biçimde eylemde bulunan bir fail olabilir. Son olarak da, saatler hep aynı zamanı gösterecek biçimde başta kusursuzca imal edilmiş ya da olabilecek en iyi şekilde kurulmuş olabilirler.

Leibniz saatler olarak anlaşılan ruh ve bedeni kullanarak, Descartes'ın karşılıklı etkileşim teorisinin, bir tözün diğerinden farklı olması nedeniyle bu tözlerin birinden diğerine geçen maddi parçacık ya da özellikleri veya maddi olmayan nitelikleri tasarlayamadığımız için terk edilmesi gerektiğini savundu. Malebranche'ın teorisi de ona göre, tek tek her olaya sürekli olarak müdahale eden Tanrı tasavvuru dikkate alındığında makul değildir. “Öyleyse, geriye sadece benim hipotezim, bu tözlerden her birini en baştan kusursuz bir biçimde oluşturmuş ve her biri sadece, kendi varlığıyla birlikte almış olduğu yasalarını takip etmek suretiyle, sanki aralarında karşılıklı bir etki varmışçasına veya Tanrı, genel işbirliğine ek olarak, elini onların üzerinden hiç eksik etmiyormuşçasına, diğerleriyle uyuşacak şekilde, mutlak bir dakiklikle yöneten bir ilahi tertip tarafından önceden tesis edilmiş ahenk yolu kalmaktadır.”⁵⁴

Bir yandan hiçbir sapma barındırmayan bir Tanrısal düzen olduğunu kabul ederek determinist bir tavır takınan, öte yandan insanın açık seçik fikirleri arttırmaya

⁵⁴A. Cevizci, *Metafizğe Giriş*, s. 99.

çalışarak Tanrısal amacı gerçekleştirebileceğini söyleyerek teleolojik görüş belirten ve bu iki karşıt düşünce arasında bir uzlaşma yolu arayan Leibniz, felsefe tarihinde özellikle Alman felsefesinde Kant tarafından tenkit edilene kadar devam edecek büyük bir etki yaratmıştır.

Leibniz'in tabiriyle⁵⁵ hakikati gerçeklikler oteline yerleştiren ama ona adresi söylemeyi unutan Descartes, ardılları tarafından özellikle ruh beden düalizmi ve ruh ile ilişkili olarak da bilgi anlayışı çerçevesinde, bu üç filozofun gerçekleştirdiği gibi oldukça geniş düşüncelerin ortaya konulmasına fırsat vermiş; 18. ve 19. yüzyıllarda da ağırlığı fazlasıyla hissedilecek bir felsefi sisteme imza atmış çok önemli bir filozoftur. Empirist bilgi anlayışı onun bilgi kuramından yola çıkılarak oluşturulmuş, akabinde zincirleme düşünceler felsefe tarihini süslemiştir. Bizler hala onun felsefesinden faydalanarak fikir üretiyoruz ve o hala bizi koruyucu şüphe sayesinde aldanmaktan kurtarıyor. Zihinler kendi değerinin farkına, bir kez daha, onun düşünceleri ışığında varıyor.

⁵⁵J. Barrare–C. Roche, *Filozof Gafları*, s. 56.

KAYNAKÇA

1. ADJUKIEWICZ, Kazimierz, *Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar*, Çev: Ahmet Cevizci, (Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, İkinci Basım)
2. AFŞAR, Timuçin, *Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi*, (Bulut Yayınları, İstanbul, 2000)
3. ARİSTOTELES, *Kategoriler*, Çev: Saffet Babür, (İmge Kitabevi, Ankara, 1996, Birinci Baskı)
4. AUGUSTİNUS, *İtiraflar*, Çev: Dominik Pamir, (Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, Birinci Basım)
5. BARRARE, Jean – ROCHE, Christian, *Filozof Gafları*, Çev: Cezmi Sezer, (Güncel Yayıncılık, İstanbul, 1999, Birinci Basım)
6. CENGİZ, Erdal, “Çağdaş Bilgi Kuramındaki Temel Yaklaşımlar”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 26, (Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara, 1997)
7. CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, Üçüncü Basım)
8. CEVİZCİ, Ahmet, “Yunan Kuşkuculuğunun Bilginin Olanaksızlığıyla İlgili Kanıtları”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 20, (Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara, 1996)
9. CEVİZCİ, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, (Asa Kitabevi, Bursa, 1998, Birinci Basım)
10. CEVİZCİ, Ahmet, *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi*, (Asa Kitabevi, Bursa, 2001, Birinci Basım)
11. CEVİZCİ, Ahmet, *Metafiziğe Giriş*, (Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001, Birinci Baskı)
12. COTTINGHAM, John, *Descartes Sözlüğü*, Çev: Bülent Gözkan – Necati Ilgıcıoğlu – Ayhan Çitil – Aliye Kovanlıkaya, (Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, Birinci Baskı)
13. CUVILLIER, Armand, *Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler*, Cilt 4, Çev: M. Mukadder Yakuboğlu, (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, Birinci Basım)

14. ÇOTUKSÖKEN, Betül, *Felsefe: Özne-Söylem*, (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2002, Birinci Baskı)
15. ÇOTUKSÖKEN, Betül, *Felsefeyi Anlamak Felsefe İle Anlamak*, (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2001, Birinci Baskı)
16. DELEUZE, Gilles, *Kant Üzerine Dört Ders*, Çev: Ulus Baker, (Öteki Yayınevi, Ankara, 2000, Birinci Basım)
17. DESCARTES, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, Çev: Müntekim Ökmen, (Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1999, İkinci Basım)
18. DESCARTES, *Felsefenin İlkeleri*, Çev: Mesut Akın, (Say Yayınları, İstanbul, 1998, Altıncı Basım)
19. DESCARTES, *Metot Üzerine Konuşma*, Çev: K. Sahir Sel (Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, İkinci Basım)
20. DESCARTES, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, Çev: Aziz Yardımlı, (İdea Yayınevi, İstanbul, 1998, İkinci Baskı)
21. GÖKALP, Nurten, “Akıl-Duygu İkiciliğine İki Farklı Bakış”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 30, (Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara, 1999)
22. GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, Onuncu Basım)
23. HİLAV, Selahattin, *Felsefe El Kitabı*, (Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972, Üçüncü Basım)
24. LOCKE, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev: Vehbi Hacıkadiroğlu, (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1996, İkinci Basım)
25. RUSSEL, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, Cilt 2, Çev: Muammer Sencer, (Say Yayınları, İstanbul, 1997, Atıncı Basım)
26. SPİNOZA, *Törebilim*, Çev: Aziz Yardımlı, (İdea Yayınları, İstanbul, 2000, İkinci Baskı)
27. TEKELİ, Sevim- KAHYA, Esin- DOSAY, Melek- DEMİR, Remzi- TOPDEMİR, Hüseyin G.- UNAT, Yavuz- AYDIN, Ayten, *Bilim Tarihine Giriş*, (Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 1999, Birinci Basım)
28. THILLY, Frank, *Felsefenin Öyküsü*, Cilt 2, Çev: İbrahim Şener, (İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000, Birinci Basım)

29. ÜNDER, Hasan, *Çevre Felsefesi – Etik ve Metafizik Görüşler*, (Doruk Yayıncılık, Ankara, 1996)
30. WESTFALL, Richard S., *Modern Bilimin Oluşumu*, Çev: İsmail Hakkı Duru, (Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2000, Onuncu Basım)
31. YALÇIN, Şahabettin, “Réne Descartes”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 4, Editör: Ahmet Cevizci, (Babil Yayıncılık, Ankara, 2006, Birinci Baskı)

